© www.kjnt.ro/szovegtar

AMEDEO DI FRANCESCO–ARIANNA QUARANTOTTO

PAPOK ÉS GARABONCIÁSOK

Illei, Hagymási, Brezovački és a magyar–horvát iskoladráma garabonciás ~ *grabancijaša*

1. *Hungaria in parabolis*: modell és módszer

A XVIII. század második felében, de főképpen a XVIII. és XIX. század fordulóján az arisztokratikus színház melodrámai *rocailles*-jai és a városi színjátszás kora felvilágosodásbeli rezdülései között érdekes iskoladramaturgia jött létre, mely hatékonyan hozzájárult az akkor születő nemzeti színház körüli elméleti vitához, s jelentékeny szerepet játszott az irodalmi élet megújhodásában. Ez az iskoladráma elsősorban azt az igényt elégítette ki, hogy Magyarországra és Horvátországba behatolhasson a nyugati dramaturgia tárgyainak és módszereinek jelentős hányada. Természetesen, az „átírások" és a „fordítások" nem irányították a fordító figyelmét, melynek gyakran sikerült – a források jellegzetességeit tudatosan igazítva a minta általánosságaihoz – színpadra vinnie a helyi kultúrából merített témákat és motívumokat is. Ez utóbbiak inkább illettek a közönség sajátos érzékenységéhez, s ugyanakkor jobban megfeleltek a *Ratio Studiorum* követelményeinek, melyet a magyar–horvát tartományban tevékenykedő különböző vallási rendek írtak elő.[1]

[1] A kor magyar és horvát színműveit illető gazdag szakirodalomból mindössze a következő általános jellegű munkákat említjük meg: Đuro ŠURMIN: *Hrvatski preporod. I. Od godine 1790. do 1836.* (A horvát reneszánsz. I. 1790-től 1836-ig). Zagreb, 1903.; ALSZEGHY Zsolt: *A magyar dráma fejlődése Bessenyeiig*. In: Uő (szerk.): *Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig*. Budapest, 1914. 5–36.; Mirko DEANOVIĆ: *Le théâtre français et le théâtre italien à Zagreb du moyen-âge au milieu du XIX*[e] *siècle*. In: *Mélanges de philologie, d'histoire et de littérature offert à Henri Hauvette*. Paris, 1934. 161–173.; HORÁNYI Mátyás: *The magnificence of Eszterháza*. London, 1962.; STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. I–III. Budapest, 1963–64.; HORÁNYI Mátyás: *Teatro italiano del Settecento in Ungheria*. In: HORÁNYI Mátyás és KLANICZAY Tibor (szerk.): *Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari*. Budapest, 1967. 215-225.; Kleimir GEORGIJEVIĆ: *Hrvatska književnost od XVI do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni* (A horvát irodalom Észak-Horvátországban és Boszniában a XVI. és XVIII. század között). Zagreb, 1969.; SOLT Andor, *Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772–1826)*. Budapest, 1970.; Tomo MATIĆ: *Iz hrvatske književne baštine* (A horvát irodalmi hagyomány). Zagreb, 1970.; CSÁSZÁR MÁLYUSZNÉ Edit: *A nemzeti színjátszás kezdetei Közép-Kelet-Európában*. In: SZAUDER József és TARNAI Andor (szerk.): *Irodalom és felvilágosodás*. Budapest, 1974. 471–498.; Nikola BATUIĂ, *Povijest hrvatskoga kazališta* (A horvát színház története). Zagreb, 1978.; HORÁNYI Mátyás: *La vita teatrale nella corte degli Esterházy e la cultura italiana*. In: KÖPECZI Béla és SÁRKÖZY Péter (szerk.): *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo*. Budapest, 1982. 23–240.; KERÉNYI Ferenc (szerk.): *Magyar Színháztörténet. 1790-1873*. Budapest, 1990.

A magyar–horvát iskoladráma gazdag hagyománnyal dicsekedhet a kutatást illetően, melynek mindenképpen elismerendő azon érdeme, hogy sok kérdést tisztázott, elsősorban a forrásokat[2] és a szövegkritikát[3] illetően, viszont azt is el kell ismernünk, hogy kisebb figyelmet fordított a szövegértelmezésre.[4] Mindezeket figyelembe véve fontosnak és időszerűnek érezzük azt a tanulmányt, amelyet Szauder József több mint húsz évvel ezelőtt a magyar irodalom XVIII. századа kutatási távlatainak kívánt szentelni, s mely értékes kitérőket tesz az iskoladráma egyre pontosabb meghatározására és értelmezésére vonatkozóan.[5] Nemcsak a témakörök átfogó és általános meghatározásáról volt szó, melyek mindmáig elutasítják az ún. kutatási lehetőségek szűk határait. A kiváló magyar kutató első-

[2] A legfontosabb címek a következők: IMRE Sándor: *Az olasz költészet hatása a magyarra*. In: Uő (szerk.): *Irodalmi tanulmányok*. I–II. Budapest, 1897. II., 5–147.; ZAMBRA Alajos: *Metastasio „poeta cesareo" és a magyarországi iskoladráma a XVIII. század második felében*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1919. 1–74.;VÁRADI Emerico: *La letteratura italiana e la sua influenza in Ungheria*. I–II. Roma, 1933–34. A kérdéskör sajátosan dramaturgiai vonatkozásait illetően a következő munkákra utalunk: NAGY Sándor: *Hazai tanodai drámák*. Magyar Könyvszemle, 1884. 32–55.; LÁZÁR Béla: *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1891. 731–736., 1034–1048.; 1892. 481–493.; CZAPÁRY László: *Mysterium- és iskoladráma*. Az egri cisterci főgimn. ért., 1891–92. 18–72.; FINÁCZY Ernő: *Adalékok a jezsuiták iskolai színjátékának történetéhez*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1900. 458–462., 816–819.; 1901. 396–398.; 1902. 312–316.; Miroslav VANINO: *Povijest kazališta isusovačke gimnazije u Zabrebu* (Zagabria jezsuita színházának története*)*. Hrvatska prosvjeta, 1916. 19–26., 132–140.; MÁLLY Ferenc: *Benyák és Metastasio*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1932. 423–426.; JUHAROS Ferenc: *A magyarországi jezsuita iskoladrámák története*. Szeged, 1933.; TAKÁCS József: *A jezsuita iskoladráma*. Budapest, 1937.; Tomo MATIĆ: *Knjižnice Zagrebačkoga, varaždinskoga, i požeškoga kolegija i osječke misije* (A zagabriai, varadžini és požegai kollégiumok, valamint az osjeki misszió könyvtárai). In: Miroslav VANINO (szerk.): *Vrela i prinosi. Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima* (Források és tanulmányok. Hozzájárulások a horvátországi jezsuita rend történetéhez). Sarajevo, 1940. 47–67.; SZAUDER József: *Metastasio in Ungheria*. AA.VV.: *Letteratura e critica. Studi in onore di Natalino Sapegno* III. Roma, 1977. 309–334.; Amedeo DI FRANCESCO: *Le traduzioni dei drammi eroici del Metastasio nel Settecento letterario ungherese*. AA.VV.: *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo I. m.* 313–337.; VARGA Imre: *A magyarországi protestáns iskolai színjátszás forrásai és irodalma – Fontes ludorum scenicorum in scholis protestantium in Hungaria*. Budapest, 1988.

[3] Lásd elsősorban: Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga* (Tito Brezovački művei). Slavko BATUŠIĆ bevezetőjével. Zagreb, 1951.; VARGA Imre (szerk.): *Protestáns iskoladrámák*. In: Régi Magyar Drámai Emlékek XVIII. század. (Tovább: RMDE) 1/1.–1/2. Budapest, 1989.; KILIÁN István (szerk.): *Minorita iskoladrámák*. In: RMDE 2. Budapest, 1989.; VARGA Imre (szerk.): *Pálos iskoladrámák, királyi tanintézmények, katolikus papneveldék színjátékai*. In: RMDE 3. Budapest, 1990.; ALSZEGHY Zsolt–CZIBULA Katalin–VARGA Imre (szerk.): *Jezsuita iskoladrámák*. In: RMDE 4/I. Budapest, 1992.

[4] Fölöttébb hasznosnak bizonyulnak KOLOZSVÁRI János: *Magyar piarista iskoladrámák*. Pécs, 1938.; KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században. Elmélet és gyakorlat*. Budapest, 1992.; PINTÉR Márta Zsuzsanna: *A ferences iskolai színjátszás a XVIII. században*. Budapest, 1993.

[5] Vö. SZAUDER József: *A XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatai*. In: Uő. (szerk.): *Az estve és az álom*. Budapest, 1970. 5–56.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

sorban arra szerette volna felhívni az irodalomtörténészek figyelmét, hogy szükség van XVIII. századi irodalmunk néhány fontos fejezetének az arányos és megfelelő újraírására, a rá jellemző szigorral hangsúlyozva a vizsgálati módszerek alapos fölülvizsgálatának fontosságát. Alapjában véve a kérdésfelvetés két alapelvéről van szó: az összehasonlító és főleg „területi" megközelítés által kínált gazdag lehetőségekről, illetve a történelmi és morfológiai „struktúrák" elemzéséről, melyek szinte intézményszerűen szövik át Közép-Kelet-Európa irodalmát.[6]

A „területi" szempontú összehasonlító megközelítés nagy egyetértéshez vezetett: elég megemlítenünk itt Klaniczay Tibor rendkívül fontos tanulmányait a régi magyar irodalomról, melyek megerősítették a „Duna menti"[7] szempont érvényességét vagy a magyar szlavisztika hódításait, mely során az említett módszer haladéktalan viszonzásra talált.[8] Nem is történhetett másként, hisz ily módon egyre pontosabb elbírálás vált lehetővé azon költői gyakorlatok és kulturális tapasztalatok esetében, melyek időrendi és műveltségi szempontból egybeestek a születő nemzeti irodalmak intézményeivel. Az összehasonlító módszerek megújulása és csiszolódása többek között elősegítette minden olyan jelenség helyes értékelését, mely közös „területi tudatra" vezethető vissza, és megteremtődött annak a lehetősége, hogy új eredmények születhessenek egy ideális és kulturális ozmózis érvényesülése következtében, mely tiszteletben tartotta ugyanakkor az egyes irodalmak jellegzetes vonásait, illetve a „kulturális egész"-hez való tagadhatatlan tartozást. Más szóval, az összehasonlító módszer és az általa kínált irodalomtörténeti lehetőségek ismételt holtnak nyilvánítása ellenére[9], a magyar szakirodalom magáévá tette a Szauder-

[6] SZUDER József: *i. m.* 53–54.

[7] E nézőpont a történész, kritikus és filológus Klaniczay egész tevékenységét meghatározza. Számos munkájából csak néhány általános érdekű címet említünk: KLANICZAY Tibor: *Les possibilités d'une littérature comparée de l'Europe orientale*. Acta Litteraria, 1963. 115-127.; Uő.: *Nacionalne pitanje i književnost – posebno u Istočnoj Europi* (Nemzeti kérdés és irodalom, különös tekintettel Kelet-Európára). Forum, 1966. 496–528.; Uő.: *La nationalité des écrivains en Europe centrale*. Revue des Etudes Sud-est Européennes, 1972. 585–595.; Uő.: *A magyar irodalom kelet-európai környezetben*. In CSILLAGHY Andrea (szerk.): *La lingua e la cultura ungherese come fenomeno areale*. Venezia, 1981. 279–288.; Uő.: *Littérature nationale et littérature comparée dans les recherches en Hongrie*. Neohelicon, 1985. 161–164.; Uő.: *Letteratura e nazionalità. La letteratura ungherese nell'area danubiana*. Rivista di Studi Ungheresi, 1986. 7–20.

[8] Elsősorban FRIED István: *Kétnyelvűség, kettős kulturáltság Kelet-Közép-Európában*. In: GLATZ F. (szerk.): *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Budapest, 1993. 161–170.; Uő.: *Literarische Strömungen und Wechselwirkungen in Ostmitteleuropa an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*. In: FRIED István: *Ostmitteleuropäische Studien (Ungarisch-slawisch-österreichische literarische Beziehungen)*. Szeged, 1994. 60–68.

[9] Természetesen René Wellek jól ismert tételeiről van szó, melyekkel kapcsolatban lásd VAJDA György Mihály: *Az összehasonlító irodalomtudomány helyzete és távlatai*. In: Uő.:

és a Klaniczay-iskola javaslatait és csatlakozott azon filológiai problémafelvetéshez, mely rövidesen hovatovább gyümölcsözőnek bizonyult.[10]

Ami a XVIII. és XIX. század közötti *tournant de siècle*-et illeti, a kijelölt útvonalak egyike éppen azon drámai szövegek megújult tanulmányozására vonatkozott, melyek az iskoladráma hatáskörébe tartoztak, s melyek kétségkívül e sajátos dramaturgia fejlődését jelezték a nemzeti színházzá válás irányában. Nem a pozitivista kutatás forrásokat és befolyásokat érintő posztumusz kiadásának az újjáélesztéséről van itt szó, hanem azon asszimilációs és hatástörténeti folyamat helyes értékeléséről, mely egy adott terület közösségén belüli integrációs jelenségeket jellemzi. „E megállapítások értelmében – figyelmeztet Szauder – struktúrákat kell vizsgálnunk (hagyományos és nem hagyományos poétikai kategóriák szerint), vagyis toposzokat is, archetípusokat is, költészetileg (de köztudatformálás szempontjából is) döntő szólásokat és szentenciákat, a *Hungaria in parabolis* típust [...]. E kutatás csak közép-európai kollaboráció szintjén lesz igazán gyümölcsözővé, főleg az iskoladrámáé."[11]

Nem tudhatjuk biztosan, hogy a dramaturgia, antropológia és gondolkodástörténet[12] közötti kötelék arra irányul-e többek között, hogy kellő jelentőséggel ruházza fel az általunk felvetett tárgykört. Kételyeink igenlő irányban történő elmozdulására hajlunk azonban, amikor felfedezzük, hogy szereplőnknek egy egész bekezdést szenteltek:

§. 103. Academiae in Hungaria erant: Quinque Ecclesiis a Ludouico I. Budae a Sigismundo, et Matthia Corvino, Posonii a Ioanne Strigoniensi Archi-Episcopo institutae; sed sub Vladislao II. et Ludovico II. ita difluxerunt: vt si quis paullum literatior esse volebat, Bononiam inprimis, Viennam, et Cracouiam concedere debuerit. Vulgus imperitum in Hungaria olim credidit duodecim vniuersim scholas numerari, in decima tertia autem res tantum Magicas, et Necromanticas tradi. Hinc saepius accidit: vt nostro adhuc aeuo studiosi vagatores credulitate plebis in rem suam egregie vsi villas, et pagos circuiuerint, seque *Garabonczás Deák* a Graeco *Nekromantes* nominauerint, quod audiendo rude vulgus confestim ad eos currebat, omnisque generis dona eis ferebat, metuens ne forte eorum incantatione aut agros grando concuteret, aut aliud malum pago eueniret.[13]

Összefüggések. Világirodalmi tanulmányok. Budapest, 1978. 335–350.; BOJTÁR Endre: *Ami összehasonlítható, és ami nem*. In: Uő.: *Kelet-Európa vagy Közép-Európa?* Budapest, 1993. 35–42.

[10] Vég nélküli szakirodalmat lenne szükség idéznünk. Kizárólag a példázás szintjén, szimbolikusan: Atti del II Congresso Internazionale di Ungarologia, Vienna, 1–5 settembre 1986. In: CSÁKY Moritz–HASELSTEINER Horst–KLANICZAY Tibor–RÉDEI Károly (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében–Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*. I–II. Budapest–Wien, 1989–1991.

[11] SZAUDER József: *i. m.* 54. A szerző kiemelése. *Hungaria in parabolis* a magyar kultúrtörténet anekdotája, melyet Szirmay Antal (1747–1812) 1804-ben közölt Budán.

[12] Vö. SZAUDER József: *i. m.* 56.

[13] Antonius SZIRMAY: *Hvngaria in parabolis, sive Commentarii in adagia, et dicteria Hvngarorum*. Budae, 1804. 66.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

A mi feladatunk e homályos maszk magyar és horvát iskoladrámabeli szereplésének az elemzése. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy lehetőségünk van valami újat mondani etimológiai vagy néprajzi szempontból, hanem azt, hogy talán sikerül jobban körvonalazni annak szerepét Illei János[14] *Tornyos Péter*-ében, Hagymási Imre[15] *Garabonczás László*-jában, Tito Brezovački[16] *Matijaš Grabancijaš dijak*-jában és lehetőleg megállapítani a meglévő különbségeket is.[17]

2. A magyar garabonciás, a horvát *grabancijaš*

A garabonciás ~ *grabancijaš*[18] alak csak részben esik egybe a nyugateurópai környezetben fellelhető *negromante* alakjával. A szó modern fel-

[14] Illei János írói működéséről lásd: LÁZÁR Béla: *Tanulmányok a jezsuita drámák köréből*. 481–493.; ALSZEGHY Zsolt: *Illei János élete és írói működése*. Nagyszombat, 1908.; GRAGGER Róbert: *Illei János Tornyos Péterének forrásai*. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1908. 585–598.

[15] A Hagymási Imre dramaturgiájáról szóló szakirodalom igen csekély: CSÁVÁSY Alice: *A magyar bohózatirodalom kezdetei*. Győr, 1928.; *Kolozsvári magyar piarista iskoladrámák*. 33–37.

[16] Tito Brezovački (1757–1805) a jezsuitáknál tanult 1773-ig, amikor a pálos rendbe lépett. 1779-ben és 1781-ben filozófiai és teológiai doktorrá avatták Pesten, ahol Verseghy Ferenccel ismerkedett meg; tanárként Varaždin gimnáziumában szolgált. Három iskoladrámát írt: *Sveti Aleksi* (1786); *Matijaš Grabancijaš dijak* (1804); *Diogeneš* (1805). Ami az ő életművéről szóló szakirodalmat illeti, a 2. sz. jegyzeten kívül lásd még: Dragutin PROHASKA: *Komedija staroga Zagreba*. Nastavni Vjesnik, 1916. 148–165.; Branko VODNIK: *Tituš Brezovački komediograf starog Zagreba*. Hrvatska pozornica, 1925. 123–130.; Kalman MESARIĆ: Matijaš *Grabancijaš*. Riječ, 1929. 12–13.; Josip HORVATH: *Matijaš Grabancijaš dijak*. Jutarnji List, 1929.; Antonija KASSOWITZ-CVIJIĆ: *Tito Brezovački – kajkavski komediograf*. Hrvatsko kolo, 1930. 259–296.; Franjo FANCEV: *Dva igrokaza hrvatske kajkavske dramatike iz početka 19. Vijeka*. Građa, 1940. 201–219.; Josip VONČINA: *Jezično grabancijaštvo Tita Brezovačkoga*. Umjetnost riječi, 1971. 205–224.; Branko HEĆIMOVIĆ: *Tito Brezovački*. Pozorište 4, 1971.; Uő.: *Dvije komedije Tita Brezovačkog*. In: Branko HEĆIMOVIĆ–Milorad FLEGAR (szerk.): *Dva komediografa*. Zagreb, 1971.

[17] Más magyar iskoladrámákban is szerepel a diák, aki garabonciásnak adja ki magát: KERTSO Cyrják: *Borka asszony és György deák*. 1773. In: RMDE 2., 493–510.; MIKLÓSI Ambrus (?): *Stolander a bálban*. 1774. In: RMDE 2., 511–553.; JANTSO Ferenc (?): *Kintses Náso bált rendez*. 1775. In: RMDE 2., 681–740. Az első két szöveg azonban nem tartalmaz különös utalásokat a garabonciás komplex szimbolikájára. A harmadik viszont a *Tornyos Péter* egyik változata, amely nem érdekes a mi szempontunkból. Megjegyzéseinket emiatt csupán Illei János és Hagymási Imre műveire korlátozzuk.

[18] KOLTAY-KASTNER Jenő: *Magyar–olasz szótár*. Budapest, 1963. 479.: „garabonc(i)ás *(diák)* goliardo che pratica la magia, negromante, mago"; Mirko DEANOVIĆ–Josip JERNEJ: *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*. Zagreb, 1963. 183.: „grabancijaš, -aša *m*; ~ *đak* studente errante (iniziato alla negromanzia), goliardo". A horvát *grabancijaš* egy nyelvjárási magyar származék, vö. BENKŐ Loránd (főszerk.), KISS Lajos–PAPP László (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III., Budapest. I. 1967. 1027.; Petar SKOK: *Etimologijski Rječnik Hrvatskoga ili Srpskoga Jezika*. Zagreb. I. 1971. 599. A magyar *garabonciás*nak alakváltozatai is vannak, mint *garaboncás*, *barboncás*, *verboncás*, *gorboncás*. Vö. PÓCS

fogása mögött bizonyos szemponton alapuló, nem önkényesen történő történelmi-etimológiai kutatások húzódnak, amelyek egy titokzatos személy kulturális körvonalait igyekeztek hozzáilleszteni a modern érzékenységhez, annak a személynek a körvonalait, aki a magyar középkori társadalomban és a „Duna menti" népi hitvilág sokszínűségében a régi magyar mitológia papi jellemzőit és funkcióit kívánta újraéleszteni. Mint a történelem és a mítosz résztvevőjét a formák kétértelműsége és sokszínűsége minden irodalmi megjelenésében elkíséri. Ezért két heurisztikus módszer egymás mellett halad, egyáltalán nem haszontalanul. Az a céljuk, hogy nyelvi és antropológiai szempontból megvilágítsák a mítosz fogalmát és természetét. Ha a mindenkori hiányosságok ellenére az etimológiának sikerült végigkövetnie a szó történetét, nagy feladat vár még arra, aki akár korlátozott mértékben is, de szeretné teljességében megfejteni a magyar mitológia e sajátos alakját.

A lexikográfia legutóbbi igen pontos eredményei sem bizonyultak teljesnek, sőt inkább általános szinten maradnak, és csak részben segítenek bennünket abban, hogy megértsük ezt a személyt, szerepét, toposzait az általunk elemzett szövegekben. Az értelmező[19], a nyelvjárási[20], a történeti-etimológiai[21] szótárakban az általunk elemzett szócikkek nem utalnak minden olyan irodalmi forrásra, amelyben szereplőnk megjelenik. Nem is mennek túl annak megjelölésén vagy főnévi, vagy melléknévi formában a *diák ~ đák*[22] szóval kapcsolatban, aki gonosz, ártó vándorként a legvarázslatosabb hatalmat gyakorolhatja a népi hitvilágban. Akkor is, ha igaz, a *garabonciás ~ grabancijaš* nem csak ennyit jelent. Az etimológiai bizonytalanságokon és a különböző nyelvjárási jelentéseken túl mindenesetre nagy jelentőségűnek tűnik a népi képzeletre, a néprajzi komponensre való utalás, amely a szereplő legpontosabb meghatározását nyújtja. Innen ered azoknak a nyelvészeti tanulmányoknak pontossága, amelyek kötelességszerűen a kutatás más területére és más módszeréhez irányítanak bennünket; és ez egyáltalán nem sajnálatos, ha arra gondolunk, hogy

Éva: *Néphit*. In: DÖMÖTÖR Tekla (szerk.): *Magyar néprajz. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. VII. Budapest, 1990. 597.

[19] Vö. JUHÁSZ József–SZŐKE István–O. NAGY Gábor–KOVALOVSZKY Miklós (szerk.): *Magyar értelmező kéziszótár*. I–II. Budapest. I. 1987. 455.

[20] Vö. B. LŐRINCZY Éva (főszerk.), HOSSZÚ Ferenc (szerk.): *Új Magyar Tájszótár*. II. Budapest, 1988. 604.

[21] Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. 1027.

[22] KOLTAY-KASTNER Jenő: *Magyar–olasz szótár*. 226.: „diák [...] 1. (iskolás) [scolaresco, scolastico] scolare, *m* scolaro, allievo, alunno, discepolo; (*bennlakó*) [interno] collegiale, convittore *m*; 2. (*egyetemi*) [universitario] studente *m; tört.* és *tréf*: [stor. e scherz.:] goliardo; 3. *rég*: [arc.:] (író) [scrittore] scriba *m*"; Mirko DEANOVIĆ–Josip JERNEJ: *Hrvatskosrpsko talijanski rječnik*. 145.: „đak, đaka *m (pl.* đaci) studente; scolaro; (*pitomac*) [convittore] collegiale". Amint tudjuk, a magyar szó délszláv eredetű és a görög διάκονος, διάκος szavakra tekint vissza (Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 628–629.).

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a legjelesebb tudósok is mennyire óvatosak voltak akkor, amikor néhány komoly munkával[23] elért tudományos eredményeiket egyszerű javaslatokként mutatták be. És utalhatunk itt a Kerényi Károly által javasolt módszertani útmutatásra: „Az, amit mi még elvárunk [...] – vagy még pontosabban mondva, amit mi a tudománytól *visszakapni* szeretnénk – az nem más, mint a tudomány anyagával szembeni közvetlenség. Maga a tudomány kell hogy legyen az, ami megnyitja a mitológia felé vezető utat, amelyet előbb értelmezéseivel, később pedig magyarázataival elzárt előlünk. És a 'tudományt' mindig a legtágabb értelemben kell felfogni: a mi esetünkben éppúgy szó van a mítoszok történelmi, mint pszichológiai, és legalább annyira történelmi-kulturális, történelmi-természeti tanulmányozásáról."[24]

Maga Pais Dezső sem, aki jóllehet nagyon figyelt néhány magyar őseredeti kulcsterminus történelmi-etimológiai dimenziójára, nem igyekszik elrejteni saját nyelvészeti kutatásainak korlátait. E kutatások mindig az igazság megismerésének azon lehetőségeihez vezetnek, amelyek az irodalom és/vagy a folklór szövegeire utalnak.

Innen a módszertani szigor is, amely – pontosan a garabonciás terminusának és alakjának megfelelően – újra megjelenik egyik mindmáig alapvető tanulmányában[25], amikor *Tornyos Péter* szövegét úgy idézi, mint egy fogalom értelmezési lehetőségét, amely történelmi-szemantikai téren egy olyan fejlődési folyamaton ment keresztül, amelynek most nem lehet minden egyes szakaszát rekonstruálni. Illei szövege Pais Dezső számára is elsőrendű dokumentációs fontossággal bír, már csak azért is, mert az iskoladrámai jelleg a személy magatartásának és a színpadi dikció részleteinek tanulmányozását teszi lehetővé.

Ez alkalommal nem tudjuk rekonstruálni a Pais Dezső által végzett etimológiai kutatás különböző lépéseit, de mindenképpen ki kell térnünk az elért eredményekre a terminus fejlődését szem előtt tartva. Különösen érdekesnek ígérkezik a szemantikai mező kijelölése, amely a hagyományos etimológiai megjelölésnél megfelelőbbnek látszik, s amely a magyar garabonciást, latin és olasz közvetítéssel, a görög *νεκρομαντεία*-hoz köti. A középkori magyar társadalomban a fenti terminust a szabálytalan katonai alakulatok, illetve zsoldoshadseregek magatartásához társították, ezenkívül pedig, tágabb értelemben, a furfangosokkal és vándorénekesekkel, akik a társadalom peremén különféle anyagi forrásokból éltek. Ez utóbbiak legnagyobb része azokból a *clerici vagantes*-ekből állt, akik a magyar

[23] Vö. KÁZMÉR Miklós: Előszó. In: PAIS Dezső: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. Budapest, 1975. 5–6.

[24] Károly KERÉNYI: *Introduzione: Origine e fondazione della mitologia*. In Carl G. JUNG–Károly KERÉNYI: *Prolegomeni allo studio scientifico della mitologia*. Torino, 1972. 14. A szerző kiemelése.

[25] PAIS Dezső: *A garaboncás és társai*. In: Uő.: *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből*. 143–163.

deákság kiegészítő részét alkották, és akiket Pais Dezső Kardos Tibor[26] és Balázs János[27] ezzel összefüggő alapvető munkáival kapcsolatban is megemlít. Kardos Tibor szerint: „[...] a XIII. század második felében és a XIV.-ben magyar földön létrejött egy legendás alak, a garabonciás deák. Nem más ez az alak, mint a táltosok varázslatait gyakorló regős, aki egybeolvad a goliárdok alakjával. Foglalkozik asztrológiai esőjóslással, énekléssel, íródeákséggal. [...] Művelődéstörténeti szerepe ugyanaz és éppolyan fontos, mint spanyol földön a «mester de clerecia».”[28]

A garabonciás–*grabancijaš* értelmezéséhez természetesen nemcsak a nyelvészeti kutatásokon át vezetett út: a magyar és horvát néprajzi szakirodalom foglalkozott a szóban forgó hiedelemlénnyel, és még sok mindent sikerült megmagyarázni.[29] Mivel most nem áll módunkban mindazokról a nézetekről beszámolni, melyek kutatásunk tárgyához kapcsolódnak, arra szorítkozunk, hogy azokat az elengedhetetlen tanulmányokat és útvonalakat idézzük fel, melyek jelentősebben járultak hozzá szereplőnk sajátos körvonalainak a megvilágításához. Ebből a szempontból még mindig feltétlenül szükséges Ipolyi Arnold *Magyar Mythologiá*-jára utalni:

[...] a garaboncosdeák a mai néphit szerint közönségesen a *boszorkány fiának* tartatik már, de bár ki fia is lehet, um. ha csak a fő kellék megvan, hogy a *tizenharmadik iskolát elvégezte*; miként a néphit a boszorkányt véli, úgy az ördögöt tartja ezen iskola mesterének. Közönségesen rongyosan, fáradtan, *könyvvel* hónuk alatt járdogálnak faluról falura, és kéregetve köszöntenek be a házakba; ha üresen igazíttatnak el, különösen ha kenyér és tej megtagadtatik tőlök, a határra vészt hoznak, *átkukra szélvész kerekedik, jégeső, zápor veri el a szőlőket, és árasztja el a vetéseket*; ők *gerjesztik a villámot és mennydörgést*. Ilyenkor a nép

[26] Vö. KARDOS Tibor: *Deák-műveltség és magyar renaissance*. Századok, 1939. 295–338., 449–491. Uő.: *Középkori kultúra, középkori költészet. A magyar irodalom keletkezése*. Budapest, 1941.

[27] Vö. BALÁZS János: *A goliárdság emlékei a magyar szókincsben*. Filológiai Közlöny, 1955. 97–109. Uő.: *Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai nyelvi modell*. Budapest, 1980. 7–15., 216–224.

[28] KARDOS Tibor: *Középkori kultúra, középkori költészet*. 86-87.

[29] Vö. IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854.; Vatroslav JAGIĆ: *Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijaš dijak und ihre Erklärung*. Archiv für Slavische Philologie, 1877. 437–481.; LÁZÁR Béla: *A garabonciás diákról*. Ethnographia 1890. 277–285.; RÓHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások*. Budapest, 1925.; HOLLÓ Domokos: A *garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban*. Ethnographia 1934. 19–34., 110-126.; DIÓSZEGI Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest, 1958.; FERENCZI Imre: *A táltos és a garabonciás képzete a jugoszláviai magyaroknál*. Ethnographia 1974. 262–274.; NAGY Olga: *Hősök, csalókák, ördögök*. Bukarest, 1974.; DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest, 1981.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

setét felhőkben véli látni alakjokat; széttárt köpönyegben, nyitott *könyvből olvasva*, olykor ismét *sárkányon ülve* látja őket repülni a levegőben.[30]

Karcsay Géza is hasznos adatokat nyújt:

A garaboncás *13 iskolát végzett diákból lesz*, ki a *szerencse kerekén* el nem veszett. A 12 iskolát végzett diák elmegy messze-messze országba, vízen és tengereken át, sok veszedelmen keresztül, azután be jut egy *barlangba*, ott társakra talál, azokkal tanúlja a 13-dik iskolát; midőn 12-en együtt vannak, ráülnek a szerencse kerekére, ez gyorsan forog velek, egynek közülök bizonyosan el kell veszni rajta, azért félelemmel állnak rá, mert nem tudják, hogy ki fog elveszni közülök, de arra elszánvák mindnyájan. A kik e nagy próbát kiállották 11-en garaboncosokká válnak, s mennek szerte a világban *garaboncos mesterséget űzni*, sovány képpel s rongyos köpönyeggel, kéregetnek leginkább tejet és kenyeret. [...] a *sárkány* is csak akkor jön elő, midőn *a garaboncos kiimádkozza, titkos könyvéből olvasván rá,* melyből senki más olvasni nem tud.[31]

A *grabancijaš*-ról hasonló módon tájékoztat a horvát mítoszkutatás:

Man rechnete bis unlägst nach der mittelalterlich-jesuitischen Eintheilung den ganzen Studiengang eines Geistlichen auf zwölf Schulen, und zwar gab es vier Grammaticalclassen, zwei Classen Humaniora, zwei der Philosophie und vier der Theologie, also zusammen zwölf. Namentlich war es allgemein üblich, die Theologen mit der Benennung: devetoškolec, desetoškolec, jedenaestoškolec, dvanaestoškolec d. h. Schüler der neunten, zehnten, elften, zwölften Schule zu bezeichnen. Eine dreizehnte Schule gab es nicht mehr: wer eine solche dennoch besuchte, der that etwas, was, wie man zu sagen pflegt, nicht mit rechten Dingen zuging: d. h. in der dreizehnten Schule konnte man nur etwas Uebernatürliches, etwas Böses oder Teuflisches, etwas, was schon in das Gebiet der Zauberei gehört, erlernen. Daher rührt auch der Name Grabancijaš.[32]

Igazolásra találnak tehát a korábban említett közös közép-európai gyökerek.

Fontos Đuro Šurmin érvelése is:

Obično se vjeruje, osobito u sjevernoj Hrvatskoj, da neko izuči dvanaest bogoslovnih škola, a onda k tomu još trinaestu – bilo svojom voljom, bilo kako drukčije (radi česa se ljudi i boje broja trinaest) – u kojoj uči ono, što nije za sve

[30] IPOLYI Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854. HOPPÁL Mihály: *Ipolyi Arnold élete és műve* c. kísérő tanulmányával. Budapest, 1987. [Hasonmás kiadás], 454–455. A szerző kiemelése.

[31] *Uo*. 455. Ipolyi kiemelése.

[32] Vatroslav JAGIĆ: *Die südslavischen Volkssagen von dem Grabancijaš dijak und ihre Erklärung*. 451. Nem haszontalan megemlíteni, hogy Jagićnál (456.) a „tizenharmadik iskola" nem más, mint a bolognai Collegio ungaro-croato, amelynek tevékenységével kapcsolatban lásd: Maria Luisa ACCORSI–Gian Paolo BRIZZI (szerk.): *Annali del Collegio Ungaro-Illirico di Bologna. 1553–1764*. Bologna, 1988.

ljude da znaju. Vuk pripovijeda o grabancijašima ovo: „Neki đaci, kad izuče dvanaest škola otidu (njih 12 mora biti) na 'vrzino kolo' [...], i ondje nekakvu osobitu knjigu čateći nestane jednoga između njih dvanaest (odnesu ga đavoli ili vile), ali oni ne mogu poznati koga je nestalo. Takovi đaci poslije zovu se 'grabancijaši', i idu sa đavolima i sa vilama, i vode oblake u vrijeme grmljavine i tuče. Grabancijaši su svi izdrpani." [...] Ovim đacima odgovaraju u nekim krajevima 'crni dijaki', kako ih zovu u Hrvatskoj, a svršili su i oni trinaest škola, te mogu praviti samo tuču.[33]

Az idézett részletek mindegyike utal szereplőnk erős jelképiségére, mely később számmisztikával való kapcsolata, illetve a valóságot átalakító, feltételezett képességei révén kerül az érdeklődés központjába. Korán nyilvánvalóvá válik azonban a magyar–horvát garabonciás sokszínűsége, s így lehetővé válik a nyugati dramaturgiai modell meghaladása a mítoszi elemek erős hangsúlyozása segítségével.

Természetesen a szakirodalom Ipolyi és Jagić klasszikus tanulmányait követően is foglalkozott a hiedelemlényünkkel. Lázár Béla szerint például „nem a vallási gyakorlat szülte [...] a garabonciás diákról szóló néphitet, mint Jagić véli, de nem is pogány vallási maradvány, mint Ipolyi gondolá".[34] Úgy látszik azonban, hogy Lázár érvelése nem aratott nagy sikert az utólagos néprajzi kutatás körében.[35] Nincs itt lehetőségünk a vita minden eleméről beszámolni, elég megemlíteni a magyar néprajz legújabb tudományos eredményeit.[36] Mégis engedtessék meg annyit megje-

[33] Branko HEĆIMOVIĆ: *Dvije komedije Tita Brezovačkog*. 22–23. A „fekete diákok" JAGIĆ szerint a „fekete iskolába", vagyis Zágráb legfontosabb teológiai iskolájába járnak. 457. Đuro Šurmin HEĆIMOVIĆTÓL veszi át érvelését, lásd *Dvije komedije Tita Brezovačkog*, 22–23. Főleg Észak-Horvátországban azt tartja a hiedelem, hogy vannak, akik a tizenkettedik teológiai iskola befejezésével még a tizenharmadikat is kijárják – önszántukból vagy más okok miatt (innen ered a tizenhármas számtól való babonás félelem) –, mások számára hozzáférhetetlen dolgokat tanulmányoznak. Vuk meséli a *grabancija* siról: „Néhány diák (pontosabban 12), a tizenkettedik iskola elvégeztével elmennek a »boszorkányok bálja« [...]; ott, egy különleges könyvből való felolvasás közben egy eltűnik a tizenkettő közül (az ördögök és a tündérek viszik el), de nem lehet tudni, hogy melyik tűnt el. Az ilyen diákokat aztán *grabancijaši*nak nevezik és elmennek az ördögökkel és a tündérekkel, és felhőket hordoznak dörgések és viharok között. A *grabancijaši* mind rongyosak. [...] Egyes helyeken a »fekete diákok« feleltethetők meg nekik, mint például Horvátországban: ezek is elvégezték a tizenharmadik iskolát és képesek jégesőt okozni." A *vrzino kolo*t illetően, melyet itt 'boszorkányok bálja'-ként fordítottunk, lásd a 110. jegyzetet. A „fekete diákok" JAGIĆ (*i. m.* 457.) szerint azok, akik a „fekete iskolában" tanulnak, vagyis Zagabria legfontosabb teológiai iskolájában.

[34] LÁZÁR Béla: *A garabonciás diákról*. 285.

[35] Vö. RÓHEIM Géza: *Magyar néphit és népszokások*. 34–35.; HOLLÓ Domokos: *A garabonciás diák alakja a magyar néphagyományban*. 19–34, 110–126.

[36] Vö. DIÓSZEGI Vilmos: Ipolyi Arnold (1823–1866). In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág*. Budapest, 1971. 141–143.; VOIGT Vilmos: *A magyar mitológia kutatásának tanulságai*. In: HOPPÁL Mihály–ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. Budapest, 1978. 121–132.; DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. 25.; PÓCS Éva: *Ipolyi és a „Magyar Mythologia"*. In: KRIZA Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi*

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

gyeznünk, hogy meggyőzőbbeknek tűnnek azok az érvelések, melyek Ipolyi és Jagić adatai alapján a mítosz horvát összetevőjének a fontosságát hangsúlyozzák és kiemelik a magyar pogányság korára visszanyúló hagyományok felidézését.[37] Eddigi vizsgálataink fényében, valamint az elemzendő iskoladrámák figyelmes olvasata szempontjából helyénvalónak érezzük az arra a módszertani munkára való elsődleges utalást, mely talán „régisége" következtében mindmáig meglehetősen vitatott.[38] Valószínűleg megalapozott azon állítás, mely szerint Ipolyi nem annyira az ősi magyar mitológiát, mint az első etnográfiai gyűjteményt állította össze. Az is igaz azonban, hogy Ipolyinak azzal a biztos tudattal sikerült ily eredményt elérnie, hogy a szájhagyományban és a néprajzban rá fog találni a – bár töredékes – mitikus világnézetre, s ezáltal az ősi pogány hit néhány elemére: olyan határozottság ez, mely különösen pontosnak bizonyult a múlt század elején, s melyet sok néprajztudós napjaink folklórjára vonatkozóan is érvényesnek tekint.[39] A mítoszt és mitológiát érintő terminológiai bizonytalanságot félretéve tekintettel leszünk Ipolyi monumentális munkájára is, mely tagadhatatlanul értékes adatokat szolgáltat a magyar néphiedelem számos alakjára vonatkozóan. Közéjük tartozik *garabonciá*sunk is, kinek gazdag jelképiségéről a források tájékoztatnak: „magasabb rendű lény", mely azonban nem egyenlő az istenséggel, emberi és isteni világ között közvetít, fontos tolmácsa annak a tudásvágynak és titokzatosságnak, mely az ember és Isten közötti titokzatos teret jellemzi.

3. A *maître de philosophie*-tól és *fourbe*-től Illei és Hagymási garabonciásáig

A garabonciás alakja körüli történetek irodalmi elterjedésében jelentős szerepe volt az iskoladrámának, amelynek az is érdeme, hogy átmentette ezen alak komplex szimbolikáját is. Ennek az átmentési, átvételi műveletnek az értékét még az a körülmény is növeli, hogy erre – a dramaturgia sajátos elvárásainak megfelelően – a nyugati minták átvételének, befogadásának összefüggésében került rá sor. Vagyis ha részleteiben nézzük,

eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról. Budapest, 1982. 195–202.; PÓCS Éva: *Néphit*. 597.

[37] Vö. PÓCS Éva: *Néphit*. 597. Érdekességként említjük, hogy egy „Időjárás Istenéről, ki a rend és a társadalom felvigyázójává vált" beszélt már Geoffrey S. KIRK: *La natura dei miti greci* (A görög mítoszok természete). Bari, 1980. 40.

[38] Vö. a legutóbbi munkák közül, DIÓSZEGI Vilmos: *Ipolyi Arnold (1823–1866)*. In: Diószegi Vilmos (szerk.): *Az ősi magyar hitvilág*. 141–143.; VOIGT Vilmos: *A magyar mitológia kutatásának tanulságai*. In: HOPPÁL Mihály–ISTVÁNOVITS Márton (szerk.): *Mítosz és történelem*. 121–132.; DÖMÖTÖR Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. 25.; PÓCS Éva: *Ipolyi és a „Magyar Mythologia"*. In: KRÍZA Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok*. 195–202.

[39] HOPPÁL Mihály: *Ipolyi Arnold élete és művei*. 28.

ennek az alaknak a mítosza szinte csak amiatt jelent meg, hogy a „Duna menti" érzékenységre és kultúrára néhány Molière-álarcot tudjon illeszteni: tehát jobban mondva azért is, mert a dramaturgiai típus-alakok és sémák elsajátításához nyugati repertóriumokhoz kellett nyúlni, amelyeknek aztán a helyi kultúra hozzájárulásával sikerült igazán hatniuk.

Annak ellenére, hogy ennek az elsajátítási és átalakulási folyamatnak sok állomása van, s bár minden egyes epizód meglehetősen fontos is, mi most mégis csak két momentumra szorítkozhatunk. Pontosabban arra, hogy hogyan találkozott Illei és Hagymási a francia drámairodalommal, s különösen azokkal a drámákkal, amelyekben a molière-i repertórium újraformázott alakjai között kulcsszerepet tölt be a garabonciás. Közelebbről kell tehát követnünk – a jezsuita páter vígjátékával kezdve – azokat a szerkesztési megoldásokat, amelyeket a két magyar szerző elsajátított, hogy figuránk mitológiai továbbélését biztosítsa.

Egyértelmű fejlődési folyamat jellemzi Illei János dramaturgiai gyakorlatát, de legalább ilyen mértékben köti le figyelmét a nyugati modellhez fűződő kapcsolata is, illetve az úgynevezett polgári színház koncepciója. Bármennyire is ellentmondásosnak tűnik, ennek a folyamatnak a megértésében nem annyira a további, lehetséges források felfedezése van nagy segítségünkre, hanem azoknak a lehetséges motivációknak a kiemelése, amelyek lehetővé tették a garabonciás figurájának bemutatását a magyar iskoladráma színpadain. Nem annyira a *Le bourgeois gentilhomme* és *Tornyos Péter* kapcsolata, inkább a mitológiai anyag színházi közegben való megjelenése lesz figyelmünk középpontjában.

A magyar irodalomkritika igen részletesen bemutatta azokat az intertextuális folyamatokat, amelyek a legkülönbözőbb módon kötik össze a nyugati irodalom és Illei dramaturgiáját, de azok korlátait is tárgyalta. A magyar jezsuitának tulajdoníthatjuk például a Metastasio-szövegek újraírásának a gyakorlatát, míg a molière-i dramaturgia modelljével való kapcsolata csak a kontamináció szintjén jellemezhető. Ez az, ami az egyes művek születésének pontos megértését nehezebbé teszi, de ugyanakkor arra is utalni kívánunk, hogy Illei szerkesztési gyakorlata már sokkal tudatosabb.

Ha a pozitivista irodalomkritika kiemelései pontosak Molière és Illei szövege közötti konvergens momentumok értékelésével kapcsolatban, akkor különös fontosságot kap a *Bourgeois gentilhomme* II. felvonása negyedik jelenetének összehasonlítása a *Tornyos Péter* II. felvonása második jelenetével. Azt a feltételezést kívánjuk tehát alátámasztani, hogy a magyar–horvát garabonciás ~ *grabancijaš* helyettesíti és *couleur locale*-lal látja el a molière-i *maître de philosophie*-t, egyfajta 'kulturizáló' folyamaton át, amely feltehetően a francia személy megnyilatkozásának olvasatából veszi kezdetét:

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

La physique est celle qui explique les principes des choses naturelles, et les propriétés du corps; qui discourt de la nature des éléments, des métaux, des minéraux, des pierres, des plantes et des animaux, et nous enseigne les causes de tous les météores, l'arc-en-ciel, les feux volants, les comètes, les éclairs, le tonnerre, la foudre, la pluie, la neige, la grêle, les vents et les tourbillons.[40]

És valóban Monsieur Jourdain jelentőségteljes válasza után („Il y a trop de tintamarre là dedans, trop de brouillamini") kezdődik a fonológia tanításának epizódja, amely igen lényeges szerepet kap nemcsak a *Tornyos Péter*-ben, hanem az erdélyi Kanta más iskoladráma-szövegeiben is, mert ismert volt a molière-i modell imitációja[41], és mindenekelőtt a Raguzában játszódó *Ilija Kuljaš*-ban[42], amelyet nagyon nehéz lenne magyar–horvát környezetben figyelmen kívül hagyni. És igen hasznosnak mondható a *maître de philosophie* (M) és Monsieur Jourdain (J), Ventifax (V) és Tornyos Péter (P), valamint a *meštar od filozofije* (F) és Ilija Kuljaš (I) párbeszédének megfelelő részeinek összehasonlítása:

Molière	Illei	*Ilija Kuljaš*
M: La voix A se forme en ouvrant fort la bouche: A. J: A, A. Oui.[43]	V: [...] Mondja utánam: tsak rajta: semmit se féljen: A, b, ab. P : A, b, bab. V: B, e, be. P: B, e, eb.[44]	F: Ovo slovo A čini se otvarajuči jako vilicu na ovi način: A. I: A.A.A. Je li ovako dobro?.[45]

Ha a raguzai dráma szövege „azokhoz az olyannyira szabad fordításokhoz tartozik, amelyek jószerivel az átírás légkörét sugallják, és olykor-olykor egyenesen az alapcselekményt változtatják meg"[46], vagyis egy olyan átírásról van szó, amellyel pontosan meg lehet jelölni a forrásszöveghez vezető közvetítő kapcsolatot, az Illei-szöveg nagyon nehezen

[40] MOLIÈRE: *Oeuvres complètes*. Georges MONGRÉDIEN (szerk.). Paris, 1965. I–IV. IV., 85–86.

[41] Vö. JANTSO Ferenc (?): *Kintses Náso bált rendez*. 703–704.; MIKLÓSI Ambrus (?): *Stolander a bálban*. 528–529. E művek, a molière-i modell és Illei *Tornyos Péter*e közöti komplex kapcsolatról lásd: RMDE 2. 736–739.; RMDE 4/I. 496–498.; KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*. 127.

[42] Petar Kolendić szerint ez a vígjáték Petar Kanavelović (1637–1719) munkája, és a XVII. század végéről való. Nagyon valószínű, hogy szerzője használta Nicolò Castelli *Il Cittadino gentiluomó*ját, amely nem más, mint a *Bourgeois gentilhomme* olasz fordítása (1696 és 1698 között). Vö. Petar KOLENDIČ: *Iz starog Dubrovnika*. Beograd, 1964. 194. Modern kiadásban: *Komedije XVII i XVIII stoljeća*. Zagreb, 1967. 233–275.

[43] MOLIÈRE: *Oeuvres complètes*. IV. 86.

[44] RMDE 4/I. 465.

[45] Petar KOLENDIČ: *Komedije XVII i XVIII stoljeća*. 244.

[46] Arturo CRONIA: *Panorama del teatro serbo-croato*. In: Arturo CRONIA (szerk.): *Teatro serbo-croato*. Milano, 1955. 34.

lehetne nevezhető, felfogható ilyennek: a Molière-műhöz való igazi kapcsolódásról csak az imént idézett szöveggel kapcsolatban lehet beszélni, mert általánosaknak a hagyományos irodalomkritika által megjelölt más összefüggő motívumok mondhatóak.

Az Illei- és a Molière-mű közötti intertextuális kapcsolat inkább az eltérések, semmint a hasonlóságok szintjén valósul meg, és vizsgálata igencsak termékenynek bizonyul az új dramaturgiai megoldásokat illetően különösen akkor, amikor az élősködő és az együgyű figurája folklorisztikus párbeszédének kétértelműségében mélyítjük el:

VENTIFAX	Hová, hová illy szíved dobogva Lőrintz? tehát tsak meg-úntad Tornyos Pétert?
LŐRINTZ	Uram! te a' mint látom, Deákos ember vagy, hogy könyv nélkűl is tudod a' nevemet.
VENTIFAX	Óh szegény! ez még semmi. Én a' Hóld' udvarában tizen-két Is kolát végzettem; mindent tudok.
LŐRINTZ	Ohó! a' Hóld' udvarában? eb hidje: 's hiszem oda még a' Hólló se repűlhet. – Hanemha Őrdög volnál. Mert azt mondják, hogy a' kik tizen-két Iskolát végzettek, azok mind, 's merő Őrdögök.
VENTIFAX	Lőrintz! tsak a' szipák, és guzsalyosok' beszédje ez. Nem Őrdögök; hanem hogy tudnak kitsinyt-kitsinyt, tagadhatatlan.
[...]	
LŐRINTZ	Uram! én ugyan még tovább akarok menni a' lőtstsel; de annyi mint az; hadd tudjam leg-alább, kinek hínak?
VENTIFAX	Monsuer, Monsuer, Hóld-Udvari, Szeretsen-Országi, Sárkány-házi. – –
LŐRINTZ	Ho, hó! de e' bizony soha el nem fér a' fejembe; mert hoszszabb, mint talán az egész Dominiumod. Mond-ki kerék szóval rövideden.
VENTIFAX	Egy szóval: Ventifax Garabontziás Deáknak hívnak.
LŐRINTZ	Ventifás, Garabontziás Deáknak? – Mitsodát? tehát néked talán bizony Sárkányod is van?
VENTIFAX	Van igen is: de most az Almási Hegynek óldalában vagyon a' Vendégfogadónak iránnyában.[47]

Ha nem ismernénk a garabonciás-mítosz alkotóelemeit, az idézett rész teljesen érthetetlennek bizonyulna. A szöveg helyes kiaknázása azonban nem korlátozódhat a használt terminológia értelmezésére, hiszen szükség van a komédia valódi rendeltetésének a megvilágítására is.

Véleményünk szerint a *Tornyos Péter* a mítoszból fakadó babona paródiájaként született meg, egy olyan magatartás szatírájaként, amelyet ténylegesen elfogadtak, olyannyira, hogy a garabonciás különböző természetfeletti tulajdonságainak megnyilvánulásaival próbálták megoldani a szokásos szélhámosság egyes alkalmi helyzeteit. Tehát nem a mítosz, ha-

[47] RMDE 4/I. 451–452.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

nem annak alkalmazása teremt komédiai derültséget vagy farsangi bohózatot: gondoljuk csak el, hogy ebben az esetben a jezsuiták és a piaristák iskoladrámája a babona elleni harc elkötelezettje[48], mely a mítosz átalakulásának, különféle leleplezéseinek implicit művelete; valóságismeretének következetes végigvezetése során nem a mitológiai anyag eltüntetésére irányuló tendenciát vesszük figyelembe, hanem annak autentikus természetét kívánjuk kimutatni, felszínre hozni.

Eiron és *alazon*, avagy az irónia és a sarlatánság álarcát magára öltve az iskoladráma garabonciása a mimetizmus berobbanását idézi elő a régi magyar néphiedelmek világába.[49] Véleményünk szerint Illei ezen dramaturgiai gyakorlatának legérdekesebb oldala abban mutatkozik meg, hogy ebben az erősen szinkretikus kísérletben ugyanarra a színre helyezi a komikumot és a transzcendens világát. Mihail Bahtyin terminológiájával élve akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy *Tornyos Péter*ben „a vallásos (mitológiai, misztikus, mágikus) beszéd a különféle árnyalatokban parodizáló beszéddel" azzal a céllal találkozik, hogy olyan „párbeszédes ellentéteknek" adjon életet, amelyekben diadalmaskodik „más beszédének a polemikus meg nem értése".[50] Illei szövegében is megtaláljuk mindezt, de ennél többet is, pont amiatt, hogy a garabonciás mindig valamivel különbözik a negromantétól, a gazfickótól, a bohóctól. Ha szerzőnk nem volna tudatában a mítosz sugalmazó jellegének[51], akkor titokzatos szereplőjének jellemvonásai és nyelvezete e mítosz immár megszűnt szervességének a maradványai lennének. De a gyorsan pergő párbeszéd, illetve az erőteljesen jelképes és szándékosan hiányos ikonográfia a mítosz még mindig erőteljes termékenységéről tanúskodnak, mivel azt még nem fertőzte meg a tudós erudíció.

A piarista papok iskoladrámájának garabonciása egy legalább annyira tudatos, mint amennyire választékos keverék gyümölcse. A nyugati kulturális hagyomány felé való nyitás – ahogy egyre nyilvánvalóbb lesz – különböző eszmék egyre szélesebb áramlatába illeszkedik, amely aztán a vígjáték társalgási nyelvének gyakorlatában arra irányul, hogy az irracio-

[48] E kérdéskörrel kapcsolatban lásd: Northrop FRYE: *Anatomia della critica*. Torino, 1969. 309.: „A tudományok babona elleni harcában a szatíraírók mindig fontos szerepet játszottak. Úgy tűnik, hogy a szatíra maga a görög *silloi*val vette kezdetét, melyek tudománypárti támadások voltak a babonák ellen. Az angol irodalomban Chaucer és Ben Jonson megtévesztették az alkimistákat, mivel használták – ironikusan – zsargonukat; Nashe és Swift szatíráikkal korai halálba kergették az asztrológusokat; Browning *Sludge the Medium* című monológusa megsemmisítette a spiritualistákat, és így tett *Hudibras* is egy csapat okkultistával, számmisztikussal, pitagorikussal és rózsakeresztessel."

[49] Itt Northrop FRYE terminológiáját vesszük át. Vö. FRYE: *i. m.* 45.

[50] Mihail BAHTYIN: *Estetica e romanzo*. Torino, 1979. 159, 208, 211.

[51] Vö. Geoffrey S. KIRK: *La natura dei miti greci*. 6.: „A mítoszok természetüknél fogva célzó jellegűek, hivatkozási módjuk érintésszerű. Nem törekszenek sem teljességre, sem logikus következetességre, s amikor tudalékos felvázolásra korlátozódnak, sok elvész varázsukból."

nális egyre kisebb térhez jusson az empirikus előnyéhez képest. Innen ered Molière szövegeinek ismételt felidézése, amelyek esetében Hagymási Imre oly ügyes értelmezőnek, átfordítónak és újraírónak bizonyult. A mi esetünkben azonban, vagyis a *Garabonczás László* (1775) és a *Les Fourberies de Scapin* esetében helyesebb lenne kontaminációról, egybeolvasztásról beszélni, hiszen – ahogy azt már a pozitivista irodalomkritika kimutatta – csak a harmadik felvonás egyes részeiben lehet a francia szöveg igazi átvételéről beszélni.[52] A magyar bohózat alapeszméje azonban a *fourbe* jelmezének Duna menti újraértelmezése körül forog, aki ismét garabonciásunk jelmezét öltötte fel, amelynek többszintű kifejezőereje megérteti az első felvonás második jelenetében hatásosan megjelenő molière-i modell tipológiáját is:

SCAPIN A vous dire la verité, il y a peu de choses qui me soient impossibles, quand je m'en veux mêler. J'ai sans doute reçu du Ciel un génie assez beau pour toutes les fabriques de ces gentillesses d'esprit, de ces galanteries ingénieuses à qui le vulgaire ignorant donne le nome de fourberies; et je puis dire, sans vanité, qu'on n'a guère vu d'homme qui fût plus habile ouvrier de ressorts et d'intrigues, qui ait acquis plus de gloire que moi dans ce noble metier [...].[53]

És talán Hagymási ihletet merített ebből a kétértelmű mondatból is, amellyel a második felvonás hatodik jelenetében a hősünk meghatározza saját tragikomikus ismérveit:

Parbleu, Monsieur, je suis un fourbe, ou je suis honnête homme: c'est l'un des deux. [...].[54]

Hagymási szövegében ki kell emelni tehát nemcsak a garabonciás iránt érzett – talán rosszul titkolt – rokonszenvet, hanem annak implicit morális szerepe elismerésére való hajlamot is. Az *assemblage* azonban itt is nagyon összetettnek bizonyul, nemcsak az Illei-művel való kapcsolata révén, hanem inkább már a prológusban tetten érhető jelentékeny törés miatt az oktatói célzat és a népi műveltség készséges felidézése között:

Egy Gondolom nevű faluban lakozó Kárvallott Martzi parasztnak negyven forinttyait tsintalan Pista szolgája el lopta vala, mellynek keresésében midőn bús 's komor kedvel fáradozik, a Martzi történetbül viszsza nyeri egy rongyos Deák által, aki hogy nyomorult életét előbb mozdíthassa, magát boldogabbá tehesse, Garabontzás deáknak nevezte magát. Nem is hasztalanul, mert ugyan abba az faluban ő Cántorrá leszen, a Pistán ellenben amint azután ki fog tetszeni, elégsé-

[52] Vö. KOLOZSVÁRI János: *Magyar piarista iskoladrámák*. 36–37.

[53] MOLIÈRE: *Les Fourberies de Scapin*. In: Uő.: *L'Amour médecin*, *Le Médecin malgré lui*, *Monsieur de Pourceaugnac*, *Les Fourberies de Scapin*. Georges COUTON (szerk.). Paris, 1978. 225–226.

[54] Uo. 258.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

ges példa mutatódik, melly nagy gyalázatban és veszedelemben szokta azon iffiú magát keverni, aki mindjárt iffiúságának zsengéjében a fertelmes lopásra adja magát.[55]

Talán a bánat homályosította el szerzőnk szemét. Az állhatatosság, amellyel szereplőjének metamorfózisát és ámítását mutatja be, nem teszi valószínűtlenné azt a feltételezést, hogy a piaristák színházának színpadán a bohózat megnyilvánulásaival fakasztott mosoly mindig a mítosz visszakívánásával párosul, amelyet a néphit a babona szintjére süllyesztett le. Máskülönben hogyan lehetne magyarázni Hagymásinak az Illeiétől olyannyira különböző szerkesztési eljárását, azt, ahogy annyira figyel a garabonciás minél teljesebb bemutatására. Nagyon kurtán-furcsán intéznénk el, ha csupán a vígjátékban betöltött szerepéről beszélnénk, miközben az egész színházi esemény körülötte, és mindenekelőtt az ő *performances*-ai körül forog, amely részleteinek bőséges leírása Illei előtt még ismeretlen volt.

Figyelemre méltó félreérthetőség lengi körül cselekedeteit, melyek nem véletlenül a csalás motívuma köré épített bohózat mozgatórugói. Az ebből eredő kavarodás viszont, melyet a *garabonciás*, az álvarázsló, a félresikerült rabló irányít, kissé patetikusan oldódik meg az uralkodó erkölcs helyrebillentésével. A kezdeti félreértésről maga a történet főszereplője világosít föl:

LÁSZLÓ [...] No Latzi bezzeg most következik a fekete leves, mert valamit eddig tselekedtél, 's ígértél, tsak könnyen kitelhetet, az illyen próbált Deáktúl, mint te vagy; mert gondold meg azt, hogy nyoltz holnap alat már tizenkét oskolákbúl ki tsappatatván, bizony sok álnokságokat vittél végbe, utollyára Garabontzás Deáknak mondván magadat, vaimi sokakat meg tsaltál, tsak e harmad nap alat is miket nem tanátslottál a falubéli együgyű lakosoknak [...].[56]

Így hát a magyar–horvát mitográfiát annyira érdeklő *curriculum studiorum* részletének egy új, semmiképpen sem mitizált vagy fantáziaszülte értelmezésével állunk szemben. De ezen a ponton is fel kell figyelnünk arra, hogy Hagymási „bűbájosának" sajátos életpályája nem zárja ki az igazi garabonciás autentikus mítoszát. Lászlónk ámításainak kettős értéke van: egyrészt visszaél a jóhiszeműséggel, és ugyanakkor megváltoztatja a mítosz igazi természetét is. A néprajzi előadás homályossága ismét diadalmaskodik a transzcendens és a bohózati elemek keveredése révén, amikor László rá akarja szedni Pistát, a tolvaj szolgát:

[...] Mi Sárkányok fejedelmei Azdrubál, Beelphegor, Berzebub, biboros tyúk, arszlány farkú matska, disznó lábú bika, tevehátú medve, azt mondják: hogy a

[55] HAGYMÁSI Imre: *Garabontzás László*. In: PERÉNYI József (szerk.): *Két népies bohózat a XVIII. századból*. Vác, 1936. 9–10.

[56] Uo. 10–11.

Pista névű tolvainak meg kel vakúlni, ha nem hozza kend elibe az egész lopott jószágot; elöszszer mind azon által, Garabontzások módjára reá kel olvasni és tántzoltatni .[57]

Vagy amikor rá akarja szedni Martzit, a falusi gazdát, aki mindenáron vissza akarja szerezni ellopott pénzét:

[...] mert én tüstént ide olvasom az egész tengeri sárkányokat, kik kimondattatlan dörgéssel, mendergéssel, tsattogással ellenem fognak támadni, méglen őket hatalmas babonaságaimmal meg nem szelídítem.[58]

Természetesen, László számára az ügy rosszra fordul: nem sokat segítenek azok a fondorlatok és hamis eskük, melyek a bohózat első felvonásának néhány metateatrális részére is kiterjednek, hiszen a következő felvonásban a fenekestől felfordított falu „előkelőségei" összefognak *garabonciásunk* elfogatásáért és megbüntetéséért. László személyazonosságának a felfedése után Hagymási nyelvezete egyszerűbbé és pontosabbá válik, mely lehetővé teszi a mítosz igazi természetét elferdíteni akaró ravaszság leleplezését. Így hát szereplőnk „ringy rongyból össze fírtzelt Deák"[59], „tsávába való garabontzás Deák", „kapa kerülő gaz ember", „valami rongyos, gonosz garabonczás Deák, aki az egész falut [...] babonaságra taníttya"[60], „rongyos, koborló Deák", „egy kapa kerülő, korhely, egy ringy rongyból álló Deák"[61]. De hősünk patetikus személy is:

LÁSZLÓ Uraim ne tsudállyátok a dolgot, az a tzinkos maga kereste veszedelmét magának, én tsaltam íme megvallom, hogy tanullyon miképpen kelletik a gazdája jószágától kezeit meg tartóztatni.
GÉTZI Hát mitsoda ember kend?
LÁSZLÓ Uram mi tagadás benne én vagyok az a Deák, kit kentek Garabontzásnak lenni álítottak.
MENYHÁRD Tehát nem az kend?
LÁSZLÓ Igazán mondom Uram, hogy soha még az apám sem volt Garbontzás, ha nem amint a ruhámból vehetik ki kentek, nyomorúságomban minden némű módon szerentsémet próbálni akartam, már mivel bé bé töröt a késem, most kentek lássák, akár mit tegyenek velem, itt vagyok mindenestül [...].[62]

A történet epilógusát jól ismerjük, és úgy véljük, hogy nem szükséges több példát felhozni az érvelésünk alátámasztásához. Szükséges viszont a

[57] HAGYMÁSI Imre: *i. m.* 17.
[58] Uo. 19.
[59] Uo. 14.
[60] Uo. 15.
[61] Uo. 20.
[62] Uo. 29.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

XVIII. század magyar irodalmának egy másik momentumára utalni, amely szereplőnk fordulatos történetéhez szolgáltat újabb anyagot, és amely nehezen kerülhette el Illei és Hagymási figyelmét.

1787-ben jelent meg Faludi Ferencnek *Téli Éjszakák* című posztumusz elbeszélésgyűjteménye, amely nagy része nem más, mint Antonio de Eslava 1609-ben megjelent *Noches de Invierno* című művének szabad átírása, melynek során a novellagyűjteményben határozottan magyar elemek és alakok jelennek meg: többek között a mi garabonciásunk is megjelenik a számunkra annyira jellemző negyedik és ötödik éjszaka novelláiban.

A negyedik éjszaka „ezoterikus" beszélgetései, valamint az ötödik éjszaka során elmesélt történet regényes fejleményei természetesen nem idegenek az eredeti szövegtől; mégis tetten érjük itt is azt a változást, melynek következtében a látnok hagyományos figurája olyan titokzatos és meghatározó szereplővé válik, mely már nem mellékes a történet gazdaságossága szempontjából:

Íme azonbann egy ismeretlen iszonyú emberi-kép lép vala eleibe. Egy darab tehén bőr födögette testét, agg öregség látszott ábrázatján, és ki száradt tagjain. Száz rántz szántotta keresztűl homlokát, és be esett artzáját, szálos szeműldöke bé fogta vérbenn úszó szemeit, horgos orra száját, rút egybe veszett szakála melyét. Reszketett fejével, ingott lábával, alig támogathatta magát tsomós botjával. Ez a' garabontzás személy meg látá *Justinianust* [...].[63]

Ez a Faludi Ferenc idillikus érzékenységéhez olyannyira közel álló figura kioktat a magatartás etikájáról és a bölcs kormányzatról:

[...] Jusson eszedbe dölfös kevélységed, kegyetlenséged, igazságtalanságod, kaján írígységed, gyilkosságod, ragadományid, hál'adatlanságod, embertelenséged, és több e' féle latorságid. Ezekkel jeleskedtél, tomboltál, fel keverted országodat, fel háborítottad a' jámbor szomszéd, és távulabb esett Hertzegeket. Rúgoldoztál az Istenek ellen. Ezekért gyűlöl országod' népe, fegyverrel fenyeget a' vidékség, meg útalt az ég. [...].[64]

Előfordul tehát Faludinál a garabonciás-mítosz e pozitív változata, mert szövegében talán „a démoni és az isteni közti megkülönböztetés a mitológiai felidézések kontextusában"[65] is megvan:

Borzadozott a' Király ezeket hallván, és tsak el hitte magával, hogy az el tűnt jövendő mondó az Istennek követe légyen, mint hogy olyly iszonyú menydörgéssel

[63] VÖRÖS Imre (szerk.): *Téli éjszakák. Faludi Ferenc prózai művei.* I–II. Budapest, 1991. II. 661.

[64] Uo.

[65] Furio JESI: *Materiali mitologici. Mito e antropologia nella cultura mitteleuropea.* Torino, 1979. 13.

vette bútsúját, hogy hegy, völgy, és az egész kősziklás erdő, még akkor is remegne tőle. [66]

Nem csoda, ha mítosz és irodalom, fetisizmus és felvilágosodás, populizmus és árkádiai pásztorköltészet találkoznak ezeken az oldalakon, amelyek eredetét és ihletődését az irodalomkritika csak részlegesen volt képes megérteni. Fontos azt is megemlítenünk, hogy egy másik jezsuita sem titkolta a természet mágikus és misztikus látványa iránti érdeklődését, mintha az animizmus egy változatának kellett volna cselekednie és életet adnia a természeti és spirituális világnak, amelynek a bűvöletére az árkádiai képzelet nem mutatkozott elegendőnek. Innen ered a messzi példaképek fáradságot nem ismerő keresése, innen a szinte rögeszmének számító elképzelés, hogy magyarul is újra kell alkotni Shakespeare-t, Pereriust vagy éppen Goldonit[67], hogy ez is hozzájáruljon ahhoz, hogy minél jobban ki lehessen fejezni azt, hogy mennyire érdekesen ragadhat meg valamit a Duna menti *imagery*. Ezekben a színpadi- és regényfordulatokban úgy tűnik, hogy megértették Muratori ajánlásait, de ugyanakkor el is ferdítették azokat[68]: egyrészt törekedtek olyan irodalmi stratégia kialakítására, amely csillogóbbá tette a népszokásokat, másrészt azonban a Duna-medencében szükségképpen létrejöttek bizonyos különbségek, amelyek a nyugati tájakon érvényes eljárásoktól eltérő poétikai megoldások védelmére szolgáltak. A Duna mellett élő papok moralizáló populizmusa szinte kikerülhetetlenül a misztériumi dimenzió visszanyerésébe torkollott, egy, a színpadi bohózat által nehezen titkolható dimenzióéba, amelyet csak egy felszínes olvasat képtelen az iskoladráma színfalai mögött felfedezni. Éppen ezért elégtelennek tűnik Illei, Hagymási és Brezovački szövegeinek

[66] FALUDI Ferenc: *i. m.* 662.

[67] Vö. BINDER Jenő: *Faludi „Téli éjtszakái" és a „Noches de invierno"*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1901. 97–106.; GÁLOS Rezső: *Faludi Ferenc Shakespeare-meséje*. Budapesti Szemle, 1932. 226, 51–65.; SZAUDER József: *Faludi Ferenc és Itália. Az Omniárium olasz nyelvű jegyzetei*. Magyar Századok, Budapest 1948. 164–176. és uő.: *Olasz irodalom – magyar irodalom*. Budapest, 1963. 368–387.; Uő.: *Faludi Ferenc és B. Pererius*. Filológiai Közlöny, 1957. 435–440.; SZÖRÉNYI László (szerk.): *Kalauz Faludi Ferenc prózájához, Téli éjszakák. Válogatás Faludi Ferenc prózai műveiből*. Válogatta ~. Budapest, 1978. 409–426.

[68] Ludovico Antonio MURATORI: *Della perfetta poesia italiana*. II. Milano, 1971. 600.: „Per isvegliare il riso, la via lodevole, e sicura, si è quella di ben rappresentare nel più eminente lor grado i costumi popolari, cioè un uomo parlatore, un'avaro, un geloso, un temerario, un cortigianello, un vantatore, una Donna vana, un servo sciocco, un Giudice interessato, un Procuratore ignorante, un'astuto Artigiano, e tante altre maniere di costumi, che tutto giorno si mirano fra gli uomini di basso stato. La rappresentazione di tali qualità, e questo vivamente dipingere i difetti, le affettazioni, e i vizi delle private persone, maravigliosamente ricrea, e fa ridere gli Spettatori. A ciò si dee congiungere una Satira non velenosa, ma dolce, ed amena, che non punga sull'osso, lavorata con motti, e riflessioni acute, frizzanti, ed ingegnose. Proprio della gente ignorante è il saper solamente far ridere con disoneste Immagini, e con laidi sensi. La sperienza poi ci mostra, che nel dipingere i costumi, e difetti popolari, come ancor nell'usare dilicatamente la Satira, consiste il vero condimento della Commedia."

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

hagyományos értelmezése. Világosnak kellene lennie végül már annak is, hogy az első két szerző esetében a komikumot nem lehet egyszerűen a népi babona kigúnyolásának motívumaként tárgyalni, és hogy a harmadik szerző esetében sem elegendő a moralizáló ítéletet erőltetni. Ez a két elem valóban jelen van a színházi előadásokban, de sokkal mélyebbről fakadnak: mindenekelőtt annak a szükségességéből, hogy dramaturgiai eszközökkel is bemutassák a közép-európai mitológiai eszköztár szóban forgó, egyáltalán nem másodlagos elemét. Ha elfogadjuk azt az állítást, mely szerint a mítosz mindig „az ember mítosza”[69], akkor a magyar-horvát iskoladráma egy egész műveltség érzékenységéhez tartozó elemek tagadását és hétköznapivá tételét kockáztatja, ugyanakkor kész sokoldalúságának és problematikusságának a felelevenítésére. A pozitivista kritika tehát, vagy, ami ennél is rosszabb, egy nem-kritikai olvasat fétissé változtatta a szöveget, figyelmen kívül hagyva a benne levő embert, vagyis magát az életet. Nem mellőzhetjük azt a jelenséget sem, amelyet a mítosz elferdítéseként határoztak meg. És természetesen erről van szó, amikor a garabonciás alakját egy olyan népi előadás végett léptetik az iskoladráma igen sajátos színpadára, mely előadás kétségtelen félreérhetősége a dramaturgiai olvasat és szereplőnk mitológiai gyökereinek az összeegyeztetési kísérletével magyarázható. Érthetővé válna így egy titokzatos és váratlan színházi jelenség igazi kiváltó oka; és főleg az, hogy e jelenség egy sokkal szélesebb irodalmi jelenség csupán egyetlen momentuma, mely a szókészlet lappangó adatai közül húzta elő a garabonciást, hogy – akár napjainkban is – visszaadja a költészetnek.

Illei és Hagymási dramaturgiai gyakorlatában tehát az úgynevezett társadalmi színház tipológiájának és célzatosságának egyfajta fejlődését vehetjük észre. Ha végül is a XVIII. század ötvenes és hatvanas éveiig az iskoladráma lényegében hű maradt még az oktató-nevelő célzatú színházi előadások elképzelésével átitatott dramaturgia eszméjéhez, a következő évtizedben az erdélyi dramaturgiai iskola legújabb elvárásaival egy időben[70] az érdeklődés egyre határozottabban áttevődik olyan tematikai megoldásokra, amelyek, ha azokat más forrásokból merítették is, mégis jobban illeszthetőek a magyar szimbolikai eszköztárhoz. Így minőségi különbséget vélünk felfedezni Illei és Hagymási színpadi szereplőinek beszédstílusában: a korábbi előadásaik könnyedségéhez kötött stílusgyakorlat később összetettebbé válik, és egyre jobban összpontosul a szöveg kifejezéseinek tömörítésére, amely kifejezéseket csak részben tudunk népieskedőnek nevezni. Elmozdulást tapasztalhatunk tehát a XVIII. századi magyar drámairodalom társadalmi horizontján, amelyhez a *commedia di costume* mimetikai készletéhez közelebb álló, megfelelően választékos

[69] KERÉNYI Károly ismert tételéről van szó, melynek tárgyalását lásd Furio JESI: *i. m.* 67–80.

[70] Vö. KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*. Uo.

nyelvi regiszter következetes és egyidejű adaptációja járul. De ahhoz, hogy a *commedia di costume* igazi „magyarosítás" tárgya lehessen, ahhoz ki kellett egészülnie a helyi mitológia egyik legfontosabb témájával. Ennek következtében Illei és Hagymási pályafutása, ha nem is egyedülállónak, de nagyon sajátosnak nevezhető, ahogy ezen arisztotelészi *alazon* „Duna menti" változatának horvát fogadtatásából is kitűnik.

4. A *meštar od filozofije*-től Brezovački *grabancijaš*-áig

A horvát *grabancijaš* és az azonos elnevezésű magyar szereplő viszonyát kétségtelen tematikai rokonság és az erkölcsi kifejező erő jelentős különbsége jellemzi. Brezovački végül is a bohózatos csalafintaság ötletétől meglehetősen eltávolodó drámát visz színpadra, és így nála az Illei-féle kései komédiázásra semminemű utalást nem találunk. A horvát szerző nem mutat különösebb vonzódást Hagymási ama próbálkozása iránt sem, hogy összekapcsolja a félkomoly beszédet az erkölcsi tanítással. Úgy tűnik, hogy a horvát szerző sokkal jobban érdekelt abban, hogy az iskoladráma leghagyományosabb moralizáló kiváltságainak visszaadjon egy olyan *grabancijaš*-t, amely egyébként ugyanolyan „különleges" tanuló (*dijak*), mint a magyar, de mindenesetre más erős tanító célzatú megnyilvánulásai miatt, amelyeknek az alábbi részlet egy igen szép példája:

MATIJAŠ Ja sem dijak, koj škole moje zvršil jesem; vezda idem po svetu, da se negdi navčim, kaj jošče ne znam, negdi pak, kaj znam, pokažem.[71]

Az a kívánság, hogy tudásával kérkedjen, valahogy a *Dundo Maroje* (1551)[72] furfangos figurájára emlékeztet, és ahogy az már Illei szövegével kapcsolatban is előfordult, a *maître de philosophie* figurájához vezet bennünket, vagyis a *Bourgeois gentilhomme* élősködő mindentudójához, aki Monsieur Jourdain rendelkezésére bocsátja „tudását": ez azonban, pontosan amiatt, hogy finom iróniával fűszerezett, szűklátókörűség miatt nem fogadtatik el. Mindenesetre a két szereplőnek nem egyezik a jelleme: a mi *dijak*-unk bizonyos értelemben az *Ilija Kuljaš*-ban és a *Čini barona Tamburlana*-ban (1802)[73] már megjelent tipológiai átalakulás utolsó szakaszát jeleníti meg. Miközben az elsőben – a forrásszöveghez lényegében

[71] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 46. („MATIJAŠ: Diák vagyok, ki befejezte tanulmányait. Most a világban barangolok, hogy megtanuljam, amit még nem tudok s megmutassam amik tudok").

[72] Vö. Marino DARSA: *Zio Maroje* – Marin DRŽIĆ: *Dundo Maroje*. Milano, 1991. 13. („Ha jól emlékeztek, barangolásaim során három éve vetett a szerencse boldog városotokba, s itt megmutattam nektek varázserőmet.")

[73] Modern kiadásban: Petar KOLENDIČ: *Komedije XVII i XVIII stoljeća*. 335–381.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

hű átírásban – a *meštar od filosofije* nem különbözik az azonos elnevezésű *maître de philosophie*-től, a második esetben – a francia szöveg általános utánzása esetében – új figura jelenik meg, a *fiškališ*, aki határozottan a *grabancijaš* irányába mutató fejlődés jegyeit hordozza magán. A *Čini barona Tamburlana* „fiskális mestere" valóban a tudás nemcsak egy további megjelenési formája: magát törvénytisztelőnek, igaznak, becsületesnek mondja, aki a legtökéletesebben képes „nevelni", s azokat az erkölcsi értékeket kötelezőnek tartja magára nézve, amelyek tökéletesen megfelelnek az iskoladráma moralizáló elvárásainak, s amelyben ismét egymásra talál a nevelői célzat és a mitológia.

A horvát *grabancijaš* ismertetőjegyei egyértelműen Duna menti színezetűek: a *dijak* szövegünkben is a tizenkettedik osztályt fejezte be, s ha már egyszer elérte a *vrzino kolo*-t[74], akkor csatlakozik a tündérekhez és az ördögökhöz, és az ő akaratuktól függ a záporok és zivatarok kitörése. De a horvát népi képzeletre való utalást, amelynek szereplőnk az egyik kifejezője, soha nem lehet elválasztani a *grabancijaš* pedagógiai célzatától, amely már a prológusban is megjelenik, a *captatio benevolentiae*-re utaló jelentőségteljes formulában:

[...]
Budeš videl dijaka,
Kojemu stari ime grabancijaša prideli jesu;
Čul budeš od njega,
Kulika je hasen napretka vu dobreh navukeh,
Koji tak osobno,
Kak općinsko dobro porađaju.
[...]
Prosim, da ne zameriš,
Ar stoprav je iz škol izišel,
Kade istinu govoriti i činiti je se navčil.
Zato, ufam se,
Da z istinum svojum tebe ne zbantuje,
Ar sem vupučen, da je tebi dobro znano,
Da niti kreposti pohvaliti,
Niti falinge popraviti prez istine ni moguče.
[...][75]

[74] Mirko DEANOVIĆ–Josip JERNEJ: *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*. 1083: „vrzino kolo vagy bál (vagy boszorkánytánc vagy körtánc [...], felfordulás, átv. pokoli zűrzavar, bábel".

[75] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 43–44. „[...] Látni fogsz egy diákot/ Kit az öregek grabancijašnak neveztek:/ megtudod majd tőle/ mily előnnyel járnak a jó tanulmányok/ melyekből az egyéni javak erednek/ de a közösségiek is/ [...]/ Megkérlek [olvasóm], ne vedd rossz néven/ hisz ő most fejezte be iskoláját/ hol az igazság kimondására és megmutatására tanították./ Reménykedem tehát,/ hogy igazmondása nem zavar majd,/ hisz meggyőződésem – s te is jól tudod –/ hogy igazság nélkül lehetetlen az erényeket méltatni/ és sem a hibákat orvosolni. [...]"

Nem lesz tehát észrevétlen egy olyan retorikai eljárás, melyben nem véletlenül hangsúlyozottabbak: ezek egy olyan etikai szándékra utalnak, amely majd a szövegtervezet révén valósul meg, s mely a Brezovački-szöveg logikai és dialógusszerkezetét alkotó tárgykörök, motívumok és kulcsszavak köré összpontosít. Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk tehát mind itt, mind máshol az *istina* és *faling* ellentétének, valamint a *dobra navuka, opčinsko dobro* és *osobno dobro* közötti összefüggésnek, amelyek a szöveg más részeiben más fogalomkörökhöz kapcsolódnak, melyek közül most csak a *kralj-domovina* szópárt említjük.

R. A. De Beaugrande és W. U. Dressler terminológiájával élve „fogalmak felidézési fázisáról”[76] beszélhetnénk, melyben már a tervezés szintjén tetten érhető a szerző által követett tematikai folytonosság. Az említett kulcsszavak sajátos jelentéssel telítődnek majd, annak függvényében, hogy milyen szintagmatikus szerkezet részei, és milyen sajátos közlés-helyzetben használtatnak. Az igazság fogalma például, melynek szerzőnk különösen fontos szerepet tulajdonít, gyakran a *dijak*ra vonatkozóként jelenik meg, kinek „az igazság kimondása és bemutatása” a feladata, ugyanakkor akár a vígjáték szereplői közötti nevetséges viták kiváltójává is válik, mely szereplők az erkölcs kinyilatkoztatása és gyakorlatba ültetése közötti ellentmondásokra világítanak rá. Újjáéled tehát a *grabancijaš* alakja, hiszen „az iskolai könyvekből nagy fáradság árán szerzett bölcsessége”[77] által ő a legmegfelelőbb ezen ellentmondások átlátására és leleplezésére.

A *grabancijaš*, ez a kettős tudatú személyiség a magát kereső emberiség szimbóluma. A néphit saját sorsa foglyaként szeretné látni, és azt képzeli, hogy fáradságot nem ismerve vándorol, egyik háztól a másikig jár, hogy az igazságot felfedje; de ő nem tudja, vagy talán csak épphogy halványan sejti, hogy ez a világjárás valójában felidézi és megújítja az emberi lét és tudás kérdéseinek örök drámáját. Ez a vándorlás lényegében a megszerzett igazságok és a további vizsgálatok örök szüksége közötti konfliktust szimbolizálja, de annak a vágynak is kifejezője, hogy az ember el tudja kerülni saját biztos elképzeléseinek a megsemmisülését, hogy nehogy lelepleződjön, vagy hogy másnak vegyék, mint amilyen. Egy ilyenfajta belső konfliktus az elzárt és kettős, talányos és „másfajta” személyiségből ered, aki mindig tisztában van azzal a veszéllyel, hogy mit is jelent az annyira megfejthetetlen igazság keresése: és úgy tűnik, hogy felfedezhetünk egyfajta típusjellemzést, amely Smolkóra, Vuksanra és a komédia más szereplőire is kiterjed, akik Matjiašnál jobban sírják vissza az elveszített örök érvényű igazságot. Érdekesek ebből a szempontból Smolko szavai:

[76] Robert-Alain DE BEAUGRANDE –Wolfgang Ulrich ULRICH DRESSLER: *Introduzione alla linguistica testuale*. Bologna. 1984. 68.

[77] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 48.: „To vse čini mudroznanje, koje se z velikem trudom iz knig i vu školah zadobiva.”

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

[...] Ar poklam je Matijaš kralj vumrl, onda je i istina vu Vugerski zemlji zakopana. [...] Nekoji sudiju, da nije zevsema preminula, nego da je samo zaspala; ali drugi govoriju, da su se pravdoznanci na nju negdi namerili, pak su ji oči skopali, da ne bi videla, kaj je pravo, kaj krivo; poklam su anda ovu oslepili, zgrabili su njejnu sestru Pravicu, ter su njoj oči zavezali, da i ona istinu ne bu videla, i zato vam vezda vse naopak ide, da zaisto ni moguče znati, kaj je pravo i kaj je krivo.[78]

Az igazság és az erkölcs fogalmainak a kiemelése egyébként a „morális színház" elvárásaihoz vezet vissza bennünket. Mindenképpen fontos kiemelni, hogy horvát környezetben – vagy legalábbis a pálosok horvát iskoláiban – ezek az elvárások az oktató-moralizáló hangnem növelését eredményezik a magyar területen élő dramaturgiai tapasztalattól kissé eltérően, amely, legalábbis Illei és Hagymási esetében, különböző eredményeket hozott létre. Arról van szó tehát, hogy míg a horvát szövegben a moralizáló és oktató szándék nyilatkozik meg, és a kinyilatkoztatások szintjén meg is őrződik, addig a magyar szövegekben a „műfaj" szempontjából olyan megoldás-javaslatok születnek, amelyek a hagyományos iskoladrámában általában előrelátható és elfogadható megoldásoktól elszakadnak. Ez vidám, jókedvű, tréfálkozó durvaság irányába vezeti az ízlés átalakulását, amely aztán, ha tetszésre talál, a hangnem túlzott hanyatlását fogja jelenteni. Ha a színház erkölcsi megújulásának a népszokások színpadán keresztül kellett megtörténnie, akkor a horvát *grabancijaš*, ennek az elképzelésnek a megjelenítőjeként, nem várja el, hogy elrontsa azt, és nem is kockáztatja holmi félreértéssel. Illei és Hagymási ellenben visszaszerzik a commedia dell'arte és a farsangi játékok módozatait, egészen az imposztor figurájának meghonosításáig.

Nem lehet megfeledkezni arról sem, hogy a horvát szövegben nagy fontosságra tesz szert a haza fogalma: paradox módon segít bennünket a *grabancijaš* „regionális" arculata kulturális gyökereinek megértésében. A különböző személyek megnyilvánulásaiból, amelyeket nyíltan elfed az első narrátor hangja, úgy tűnik, hogy a *natio hungaricá*-hoz tartozó kulturális hovatartozás tudatos nyilatkozatát halljuk, egy olyan korban, amely az egyes nemzeti identitások követelése felé mutat. Ebben a kontextusban a már korábban idézett Mátyás királyra utaló történet, a régi közmondás dimenziójának megfelelő jelentőséggel felelevenítve, nem tudja nem megerősíteni Brezovački dramaturgiája „regionális látásmódjának" a feltételezését. A hazaszeretetre, a hagyományokra, a nemzeti tör-

[78] Milan RATKOVIĆ: *i. m.* 47. „[...] Mióta meghalt Mátyás király, meghalt az igazság is magyar földön. [...] Egyesek azt mondják, hogy még nem tűnt el egészen, csak elaludt. Mások szerint a jogtudósok ellene fordultak, megvakították, hogy ne tudjon különbséget tenni igaz és hamis között. Majd kivájták szemeit, elfogták nővérét, az igazságszolgáltatást, neki is bekötötték szemeit, hogy ő se láthassa az igazságot. Ez az oka annak, hogy minden rosszul működik: mivel nincs különbségtétel jó és rossz között."

ténelemre való hivatkozás (Hunyadi Mátyás történetén kívül Marko Kraljevičére is) nagy érzelmi töltetet kelt, szinte minden idegen elleni kezdődő nacionalizmust:

VUKSAN [...] Ar kak brže se vu orsagu počne premenjati starinska naroda nošna, vre se pomalo kaže, kakov duh nestalnosti je vleznul vu domoroce, po kojem na dalje počneju premenjati starinsku navadu dobroga držanja, zakona i ljubavi bližnjega. [...][79]

Brezovački ismét a Duna menti műveltséghez fordul példáért:

VUKSAN Poglejmo Tirolce. Oni ostaneju vsigdar pri svoji starinski navadi nošne i držanja, i po tom kažeju vu vsaki priliki, da su stalni vu veri proti Bogu, vernosti proti cesaru i ljubavi proti domovini.[80]

Nem szabad azonban tovább hangsúlyoznunk ezt, hisz nemsokára az ún. hazafias színház moralizáló diskurzusának a hatáskörébe kerül vissza. Útmutatóul szolgál e szempontból Matijaš közbeszólása az első felvonás második fejezetében:

[...] Ar navuka mojega hasen ne stoji samo vu tom, da meni samo pomorem, nego takajše, da drugomu kaj hasnovitoga povem ali včinim. Ar navuki naši tam vsigdar ciljati moraju, da po njih ne samo skrbimo se za naše dobro, nego da i bližnjega ali od zla odvrnuti, ali na dobro vuputiti tak z rečmi kak s prikladnemi načini trsimo se. – Onda stoprav domovina čuti hasen navukov oneh. [...][81]

A tudomány, s ebből kifolyólag az értelem eszközeként értelmezett hasznosságfogalom ismét a „tudós" felvilágosult látókörébe kerül, aki már nem a hiábavaló spekuláció terén mesterkedik, hanem a társadalom megújulásáért munkálkodik, illetve azokat a régi intézményeket pellengérezi ki az értelem fényében, melyek az emberi haladás útját állják. Mindez azzal a céllal történik, hogy a hatalom a bölcsességnek rendelődjön alá egy olyan tudomány által, mely képes az ember javára fordítani a politikai és erkölcsi mechanizmusokat. Nem hiányozhatnak tehát a társadalom erkölcsi hanyatlására tett utalások, s különösen a tehetetlennek és önteltnek

[79] Milan RATKOVIĆ: *i. m.* 64. „VUKSAN [...] Minél előbb változnak meg országunkban a nép ősi hagyományai, annál előbb kerül túlsúlyba az állhatatlanság és hanyatlani kezdenek a jó viselkedés, a törvénytisztelet, a felebaráti szeretet ősi erényei. [...]"

[80] Uo. „VUKSAN Nézzük a tiroliakat: mindig tiszteletben tartják ősi szokásaikat és magatartásukat, így minden alkalommal tanúságot tesznek állhatatos Istenben és a Cézárban vetett hitükről valamint hazaszeretetükről."

[81] Uo., 46. „[...] A tudomány értéke nemcsak magam számára jelent előnyöket, de lehetőséget nyújt arra is, hogy felebarátaimon segítsek. Tudásunk nemcsak saját javaink őrzésére kell irányuljanak: használnunk kell arra is, hogy felebarátainkat megóvjuk a rossztól s jó útra térítsük szavainkkal és jó példával. Hazánk csak ily módon veszi hasznát tudásunknak. [...]"

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

vélt nemesség bírálata, mely később a kétesen „felvilágosultnak” titulált polgárságra is vonatkozik, hisz az már nem biztosítja az erkölcsi és polgári értékeket:

VUKSAN [...] Od gizdosti rastežu se jeden klafter dalje, kak se s poplunom odeti mogu; od čalarnosti napuhavaju se bolje, kak velike gospe. Kojem predi jedna parkanasta kiklica za veliki kinč je bila, vezda ne mogu im tovaruši zadosta zmagati penez na vsake nove mode, koje one ali z oka ali z boka moraju imati. [...][82]

Brezovački azonban elsősorban a műveltségre helyezi a hangsúlyt, mely nélkül a haza romba dőlne. A szerző gondolatait ezúttal is Vuksan tolmácsolja, aki, Matijaš mondottai alapján, nem azok közé tartozik, akik az iskolából hasznot húztak:

[...] Ne li istina, da naši premoguči domoroci decu svoju vu stranske orsage vu navuke pošiljaju? – Ne li istina, da ova tam slobodneša jesu, ar nisu na očeh starešeh, rodbine i prijatelov, koji vekšu skrb na ovakve za nikaj imaju, kak stranski navučiteli i paziteli za ne znam kakvu plaču? – Ne li istina, da ovakvi dečaki još sami sebe ravnati ne znajuči lehko se od hman pajdašev vu vse ono vputiti pustiju, kam je volja i želja pelja [...].[83]

Az oktatói célzat fontossága itt nemcsak egyfajta, már szinte természetesnek tűnő társadalmi-erkölcsi pedagógiai szándék szerepében rejlik, hanem mindenekelőtt egy egyáltalán nem leplezett vitában is, a magyar–horvát térségi felvilágosodás egyes érveléseivel. Ebből a szempontból nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy Brezovački igen szorgalmas látogatója a magyar kulturális világnak, amelyben nagyon élénken és nagymértékben van jelen az 1789-es ideálokról és a jozefinizmusról folytatott vita. Más alkalommal talán szükség lenne a Brezovački és Verseghy közötti viszony[84] mélyebb vizsgálatára, de annak alapján ahogyan a horvát szerző Vuksánt beszélteti, a magyar volt pálos laicizmusa feltételezett ideológiai biztonságától eltérő eszmei csoportosulás győzelme várható:

[82] Milan RATKOVIĆ: *i. m.* 63. „VUKSAN [...] Hiúságból mértéktelenül költekeznek és terpeszkednek, nagyokat lépnek, fényűzésből pöffeszkednek, nagyuraknak tettetik magukat. Egykor a vászonruha már-már díszes öltözéknek számított, manapság képtelenség követni az egyre újabb és egyre sürgetőbb divatokat.”

[83] Uo. 63–64. „[...] Nem igaz talán, hogy hatalmas nagyuraink külföldre küldik tanulni fiaikat? Nem igaz talán, hogy ezek szabadabbak, mert nincsenek többé az öreg atyák, a család, a barátok felügyelete alatt, kik, bármiféle jutalom nélkül, jobban gondoskodnak róluk, mint ahogy – ki tudja mennyi fizetség ellenében – az idegen tanárok teszik? Nem igaz talán, hogy ezek a fiatalok, kik nem tudnak vigyázni magukra, rossz társaságba keveredtek, hová kedvük és vágyaik taszítják őket? [...]”

[84] Vö. Slavko BATUŠIĆ: *Komediografija Tituša Brezovačkoga*. In: Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. XVII.; SZAUDER József: *Verseghy pályakezdése*. In: uő.: *A romantika utján*. Budapest, 1961. 142–162.

[...] Ar koji su domovini pogibelneši: je li vučeni, ali samo rasvečeni, ali čisto nevučeni? – Meni se vidi, da oni, koji su dobro vučeni, jesu kakti trezni, koji znadu, kaj činiti moraju i onak činiju. – Koji su rasvečeni, jesu kakti na pol pijani, koji pred meglum slapov gizdosti i slaboče pameti niti dobro niti zlo prav vidiju i zato sim tam lomaču, ter kajgoder včiniju, sudiju, da je spametno, kajti ne mogu prerazmeti. – Koj čisto nisu vučeni, jesu kakti zevsema pijani, i ovi ali vu svojem miru i navadi dremleju, ali ako kaj včiniju, ne more im se tak zameriti, ar nimaju pameti vu rukah svojeh.[85]

Feltehetően a felvilágosodásbeli erkölcs téziseivel és a vallásfilozófia lehetőségeivel foglalkozó újabb, nem véletlenül iskolai-dramaturgiai értelmezéssel állunk szemben. Brezovački kritikája a *poluučenik*-re irányul: azokról a „félművelt" vagy álértelmiségiekről van itt szó, akik állítólag a racionalizmus alapelveihez csatlakoznak, de műveltségüket a nép hiedelemvilágára és babonáira alapozzák, és tág teret hagynak a mágiának is. A kijelölt út természetesen nem materialista laicizmushoz vezet, hanem egy valódi vallásosság felé. Brezovački színháza, mely a valóság különféle arcainak a tükrözésére vállalkozik, nem hagyja figyelmen kívül a vallásosság hiányát, az álszentség vagy a pogány rítusok kérdését, melyek a XVIII. században még aggodalommal töltötték el a katolikus egyházat:

[85] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 64. „[...] Ki veszélyesebb a haza számára: aki igazán művelt, aki csupán »felvilágosult«, vagy aki tejesen tudatlan? Szerintem a valódi tudósok olyanok, mint az igazán józan emberek, akik mindig tudják, mi a dolguk és ennek megfelelően viselkednek. A »felvilágosultak« olyanok, akár a félrészegek, akik a hatalmaskodó hiúság és az értelmi gyengeség felhőjébe burkolva nem képesek a jót a rossztól megkülönböztetni és emiatt hol ide, hol oda sodródnak, mivel nem képesek felelősségteljesen cselekedni, azt hiszik, hogy minden, amit csinálnak, az jó és ésszerű. Ami a tudatlanokat illeti, ők olyanok, mint a tökrészegek. Ők immár a tehetetlenség és az álom zsákmányai, és bármit tesznek, nem lehet felelősségre vonni őket, hiszen elveszítették már józan eszüket". Jelen pillanatban lehetetlen bármiféle intertextuális kapcsolat feltételezése Marin Držić *Skup* (1555, *A fösvény*) című művével. Ennek ellenére jelentős összefüggés van a Ragusa magánéletére vonatkozó megjegyzésekkel, melyekről Niko által értesülünk a negyedik felvonás második jelenetében. Az elsőben felsoroltatnak a hibák: „[...] Gdi su litere od ovoga grada? Gdje su kostumi? U plaštijeh od persa, u gaćah od svile, u rukavicah profumanijeh! Ne denjamo se svitu nosit koja se u Gradu čini, neg ištemo ispriko svijeta komade koji nam će personu uresit; a ne nastojimo da nam ispriko svijeta meštri dohode da nam pamet urese." Marin DRŽIĆ: *Djela*. Zagreb, 1979. 589.: „[...] Hová lett e város műveltsége? Hol vannak hagyományai? A damaszt köpenyekben, a selyembugyogókban, az illatos kesztyűkben! Már nem vagyunk hajlandóak városunkban készített ruhákban járni: olyan szöveteket igényelünk, melyek kívülről jönnek, melyek megszépítik személyünket, nem igényeljük a mestereket, akik helyrebillentsék eszünket." A másodikban megjelöltetnek a megoldások: „[...] hod'te na skulu; [...] izagnite injoranciju iz vas da, kad na staros dođete, da nijeste kao i njeci koji ni sebi, ni republici ne valjaju, koji su od štete a nijesu od koristi. Injorancija je vazda od štete!" Uo. 590.: „[...] járjatok iskolába, [...] óvakodjatok a tudatlanságtól, oly módon, hogy amikor megéritek az öregkort, ne legyetek hasonlók azokhoz, akik nincsenek sem maguk, sem a Köztársaság hasznára, hanem inkább károkat okoznak. A tudatlanság mindig kártékony."

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

[...] ovakvi supijani i rasvečeni svojvoljci jesu z vekšinum nikakve vere: od duhovneh nikaj ne držiju; iz zapovedih tak božjeh kak cirkveneh norca delaju; [...] kaj se dobra kralj i domovina nadijati more? [...][86]

E sajátos pedagógiai hagyomány pártfogolása hasonlóságot mutat azzal a deista irányzattal, melynek, mint tudjuk, természeti vallás az alapja, s mely egyetemesen elfogadott igazságfogalmakra épül, mint például egy alkotó Isten létezése, vagy a szeretetre, a felebaráti tiszteletre vonatkozó szabályok. E tény nem lep meg, hiszen nem tűnik vitathatatlannak egy XVIII. századi ateista és hitetlen filozófiai gondolat: „Il n'y a qu'une morale [...] – írta Voltaire –, comme il n'y a qu'une géométrie. [...] La morale n'est point dans la superstition, elle n'est point dans les cérémonies. [...] La morale est la même chez tous les hommes qui font usage de leur raison. La morale vient donc de Dieu comme la lumière. Nos superstitions ne sont que ténèbres."[87] De természetesen ezt a felvilágosodásbeli hitvallásformát – melynek következtében lehetségessé válik mind az emberi autonómia, mind egy Isteni Ész létezése – Brezovački a keresztény életfelfogás szemszögéből értelmezi át:

VUKSAN [...] Ova anda deca dospeju vu ruke onakveh starešeh, koji sami nigdar Boga ne moliju; [...] nedostojno od Boga i svecev govoriju [...] Je li ne zreli ovak domovina k zrušenju svojemu?[88]

Hasonló okok késztetik szerzőnket egy magyar környezetben már ismert[89] szójáték kiaknázására, mely a Baal (sémita istenség) és a horvát *bal* (bál) szavak homonímiájából ered. Matijaš tehát hangot adhat vádjainak a keresztény és pogány rítusok elfogadhatatlan szinkretizmusa, illetve a keresztények és a hitetlenek azon szokása ellen, hogy bálokat rögtönözzenek szent helyeken:

[...] Ali ako vzememo, otkud ta navada bala dohađa, misliti budemo morali, da na njem ne mora zevsema dostojno iti. Ar Baal je bil negda krivi bog [...] s telečum glavum, i tak velik, da vu njegovom trbuhu mogel se je veliki ogenj naložiti, i tulike požirake je imal, da čez nje deca od pet ali više let mogla su prelesti. Ovomu anda bogu stareši z veseljem alduvali jesu vsako leto stanoviti broj dece svoje, koju aldovniki po redu čez lampe bolvana metali jesu, i da se plač njihov ne bi čul,

[86] Milan RATKOVIĆ: *i. m.* „*VUKSAN* A félrészegek »felvilágosult« szeszélyesek, nincs semmiféle hitük, nem vigyáznak a szellemre, sem az isteni parancsolatokra. [...] Hogy lehetnek tehát a király és a haza hasznára?"

[87] VOLTAIRE: *Dictionnaire philosophique*. Paris, 1964. 299.

[88] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 65–66.: „Vuksan és a fia olyan vének kezére kerülnek, akik egyáltalán nem imádkoznak Istenhez, s akik csúnyán beszélnek Istenről és a szentekről [...]. Hogy ne dőlne tehát romba a haza?"

[89] A Baal és a magyar *bál* szavak homofóniájára vonatkozóan lásd Miklósi (?): *Stolander a bálban*. 514.

z velikem kričom, bubnji i piščalmi okolu bolvana jesu plesali, doklam se i ogenj i bolvan je zasitil.[90]

Ezen a ponton észre kell vennünk, hogy a *grabancijaš* mágiája teljesen más, mint a nyugati furfangosok színpadra vitt csibészkedő ravaszsága: az a ravaszság a jóra törekszik, és szinte az emberek egyeneslelkűségének próbaköve. Mint minden varázsló, Matijaš is jól meghatározható formulákat használ, olyanokat, amelyek egyfajta titokzatos atmoszférát teremtenek, és szavaihoz még jóslásszerű tónust csatol. Azt állítja, hogy a csillagok és a számok ismerete a mindenség ismeretét jelenti („Ja iz zvezd i računov mojeh vsa zeznati morem." I., 2.) és mintegy ihletet keresve, az égre tekint, majd mielőtt „szentenciáit" kimondaná, az ujjai segítségével számlál („pogledava v nebo, broji na prste i reče." I., 2.; II., 3.).

Szövegünkben nem hagyhatjuk figyelmen kívül a számmisztika s a belőle eredő gesztusok fontosságát. Habár a szimbolikus érték kultúránként változhat, hasznosnak bizonyulhat Giovanni Buffa tanulmánya, mely megfontolásaink alapjául szolgál.[91] „Az ujjak és a kéz – jegyzi meg Buffa – az ember és az őt körülvevő világ közötti kölcsönhatás legfontosabb eszközei közé tartoznak, s ebből kifolyólag sajátos szimbolikus értékkel rendelkezhetnek."[92] Az ujjakon végzett felsorolás részeket különít el, jelzi az időt, előrevetíti az események elbeszélését, felkészítve így a hallgatót vagy az olvasót a cselekmény fejleményeire.[93] Vígjátékunk esetén az elbeszélői szöveg szintéziséről beszélhetünk, mely magába építi és kihangsúlyozza Matijaš „elbeszélésének" kiemelkedő részeit. Az ujjakon történő számlálás a mágikus számítás megvalósulását jelentené, ugyanakkor az első lépést jelzi egy szürrealista elemeket tartalmazó elbeszélés irányában: ez történik például Smolko és az ördög találkozásának a leírásakor, amikor e gazfickó képes pénzt ajándékozni Matijaš fondorlatainak a hatása alatt. A találkozás pontosan meghatározott körülmények között történik:

MATIJAŠ [...] Najprvič mora jeden ali više, samo ne na par, segurni i nestrašlivi na Mlade Nedelje navečer, na jednom križanju putov ob jedenajsti vuri po noči sebe do rubače i gač sleči, potlam na istom križanju z jednem palaßem okolu sebe kolobar opkružiti i trikrat zafučknuti; na kaj dojde vrag i opita, kaj hočete, i vi mu

[90] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 56.: „Végső soron honnan ered a bálozás szokása? Természetesen nem lehet teljesen tisztességes, ha figyelembe vesszük, hogy Baal bikafejű pogány isten volt, [...] melynek óriási hasában hatalmas tüzet lehetett gyújtani. És rengeteg torka volt, melyeken ötévesnél nagyobb gyermekek is átfértek. Ennek az istennek a vének, évente egyszer, nagy örömmel meghatározott számú gyermeket áldoztak, a bálvány karmai alá téve. És hogy sírásuk ne hallatsszon, táncra perdültek Baal körül, hangosan kiabálva, dobpergés és harsona közepette, míg a tűz és Baal jól nem laktak."

[91] Giovanni BUFFA: *Fra numeri e dita. Dal conteggio sulle dita alla nascita del numero*. Bologna, 1986.

[92] Uo. 31.

[93] Uo.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

odgovorite, da bi radi od njega penez imati, koje vam on obeča, ako predi ufate se podnesti strahe, koje on na vas pošiljal bude; i kada vi odgovorite, da hočete vse strahe podnesti, onda on počne z vsakojačkemi ognjenemi peldami vas plašiti; vi pak ne smete niti peden mesta zvan risa ziti, ar bi vas odnesel. Kada ste vre vse strahe izbavili i dvanajsta vura dojde, onda pokaže se vrag i opita vas, kuliko penez imati hočete, vi pako morate povedati; ali samo neparnoga broja, i tuliko, kuliko ste zaprosili, vam da, kaj potlam slobodno domom odnesete.[94]

Megpróbálunk magyarázatra találni e varázsigék esetében. Matijaš azt állítja, hogy az ördög elé egyszerre csak több személy járulhat: a kettes szám tulajdonképpen a „másik", a „nem-én", a „másik rész" jelképe, vagyis a negativitásé; egyébként a páros szám női jellegű, s mint ilyen, bizonyos kontextusokban szerencsétlenség jelképe.[95] Valóban hármasban fognak az ördöghöz indulni, a találkozás helye pedig egy útkereszteződés lesz. Az útkereszteződés jelképisége az ötös számhoz kapcsolódik: adott egy, két egymásra merőleges vonal által négy részre osztott tér, mely a négy részre osztott ősi világot szimbolizálja, meg a középső, „bezáró" rész. Az indoeurópai műveltség világában az ötös alapvető szám: egy sajátos egészre utal (részek egysége értelemben)[96], a mi esetünkben pedig a kerületre, tehát a *mágikus kör*re emlékeztethet (mely a *kolo*t jelképezi, vagyis azt a helyet, ahol a *grabancijaši* találkoznak). De ahhoz, hogy az ördög megjelenjen, háromszor kell füttyenteni. A hármas a számlálás határát jelzi: az én és a nem-én, vagyis az 1 és a 2 meghaladása ez, az istenségnek

[94] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 51–52.: „MATIJAŠ [...] Mindenekelőtt a személyek létszáma nem lehet kettő, biztosnak és vakmerőnek kell lenni, egy *teliholdas vasárnap estéjén* egy *útkereszteződésnél*, tizenegy óra körül, és le kell vetkőzni. Majd ugyanabban az útkereszteződésben egy karddal *kört* kell rajzolni magunk köré és hármat kell füttyenteni: aztán meg fog jelenni az ördög és megkérdezi, hogy mit akartok. Azt fogjátok válaszolni majd, hogy szeretnétek pénzt kapni, amit ő meg is ígér – feltéve, ha sikerül ellenállnotok az általa keltett félelemnek. Amikor majd azt mondjátok, hogy bármilyen borzalmas dolgot képesek vagytok elviselni, akkor ő tüzes figurákkal fog ijesztgetni. Ti azonban egy kisujjnyit se mozduljatok ki a *varázskörből*, különben magával visz. Amikor sikerül megszabadulnotok az ijedtségtől és eljön tizenkét óra, megjelenik maga a sátán és megkérdi, hogy mennyi pénzt szeretnétek: csak ekkor szabad kérnetek tőle s csak páratlan számjegyet. Akkor ő majd annyit ad, amennyit kértetek, s ti nyugodtan hazavihetitek. *A mi kiemeléseink*.

[95] Vö. Giovanni BUFFA: *i. m.* 24.: „Ez a hiedelem, mely az egész földön és minden korban elterjedt volt, különös sikernek örvendett a babiloniak, kínaiak, görögök és rómaiak körében."

[96] Az ötös szó etimológiájára vonatkozóan lásd Giacomo DEVOTO: *Dizionario etimologico*. Firenze, 1968. 81.: „A vulgáris latin **cinque* a klasszikus *quinque*-ból hasonult. Ez az indoeurópai PENK^{w}E, mely szinte az egész indoeurópai környezetben ismert.[...] A latin *quinque* a ..*qu* a *qu...qu* sor asszimilációját mutatja.[...]" Az *ötös* jelentése a „vég"-re utalhat (igazolva így azt a feltevést, miszerint az öt az ujjon való számlálás határát s egyben az egységességet jelzi. Az ötös jelképisége abból ered, hogy ez a szám az első páros és páratlan szám összege (2, 3), illetve központi eleme az egytől kilencig való számlálásnak; az érzékelés (az öt érzet), a tökéletesség, a rend száma. (Köszönjük itt Domenico Silvestri professzornak, hogy felhívta erre a figyelmünket).

és a belső tudat meghaladásának a száma. A háromszor ismételt füttyszó az ördögöt szólítja, majd Matijaš bejelenti, hogy az tizenkét órakor fog megjelenni. Az éjfél sajátos jelentése esetleges titokzatos vagy démoni erők felidézésére utal: nem véletlen az sem, hogy pontosan tizenkettő azon diákok száma, akik a tizenkét iskola kijárása után *grabancija*šivá válnak és a *vrzino kolo*ba[97] mennek, mely név sajátos szemantikai értékkel bír. A találkozáson valójában csak Matijaš lesz jelen, aki ekképpen szól a történtekről:

To je istina, da ni bedastoč niti hmanjice, vu koju se ne bi dal človek vputiti za volju penez.[98]

Semmiképpen sem feledkezhetünk el arról, hogy a komédiának mint olyannak, határozottan csúfolkodó, tréfálkozó és bohózatos hangneme is van: gondolunk itt például arra az esetre, amikor Matjiaš becsapja Jugovičot, aki azt hiszi, hogy a Matjiaštól kapott, varázserővel bíró levélnek köszönhetően láthatatlanná lett. Ez a motívum már a középkori elbeszélőirodalomban is ismert volt (pl. *Decameron*. VIII. 3.)[99], és amelyet itt az új helyzetnek megfelelően átalakítottak, és nyelvezetében is meglehetősen kifejezővé tették, a kajkavót némettel és magyarral keverték, emellett pedig különféle igazságok és közmondások teszik gazdagabbá a szöveget.[100]

A III. felvonás az, amelyben a *grabancijaš dijak* felhagy a szigorú komolysággal, hogy magára öltse az imposztor, a csínytevő diák jelmezét. *Dominus studiosus*-ból marhakereskedővé válik, kártyázni kezd, először ugyan csak megszorongatja ellenfeleit a játékban, de aztán elnyeri minden pénzüket. Végül, ahogy az már lenni szokott, meghozza az ítéletét. És ez az első, igazi varázslat: a négy életművész-barátból egy disznóvá, egy másik pedig szamárrá változik, a harmadiknak elfeketedik az arca, a negyediknek pedig az orra nő meg, hogy mindig emlékezzenek arra, hogy a *holber cvelfe* nagyon veszélyes és a királyi törvények által tiltott játék:

[97] Elképzelhető egy összefüggés a *kolo* (tánc) és a hold között. A *kolo* lenne tehát az éjjeli tánc, a táncosok köre pedig a holdat jelképezné: „A kolonak akkor van a legnagyobb koreográfiai hatása, ha két vagy több kis koncentrikus kört alkotva táncolják. A teliholdnak ez a leggyakoribb ábrázolása." Evel GASPARINI: *La danza circolare degli slavi (Kolo)*. Ricerche Slavistiche, III. 1954. 72–89 [82].

[98] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovčkoga*. 52.: „Ez az igazság: nincs olyan együgyűség vagy őrület, amelyre az ember ne volna képes csak hogy pénzhez jusson."

[99] Utólagos igazolása ez Boccaccio remekműve példaértékének (lásd Cesare SEGRE: *Teatro e romanzo*. Torino, 1984. 27–50.), melyre különösen a csalás elbeszélés- és dramaturgiabeli motívumának a figyelmesebb vizsgálata kapcsán utalunk.

[100] A különböző nyelvi regiszterekkel kapcsolatban vö. Josip VONČINA: *i. m.* 211–212.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

MATIJAŠ Jedno malo po nosu dati takovem ne škodi, koji su grobijani, svojvoljni i skup oholni, ar se navčiju vljudneši biti, kada se dobro splatiju; i spaziju, da su si tomu sami krivi, ter ovak drugi put budu spametneši.[101]

A Veselkovič filozófiai gondolkodásmódját összefoglaló *carpe diem*-motívum is hozzájárul e felvonás tréfás hangulatához, mely a borhoz intézett himnusszal indult:

[...] To je i moja regulica: denes vžijem, kaj imam, zutra, kaj budem imal; ako nikaj, budem pozutra stradal.[102]

De valójában a komédia igazi vezérmotívuma nem más, mint az igazság keresése. Furfangos szereplőnk bejárja a világot: az indulás a megszokott élettől való elszakadást jelenti, és az út végén van az új világba való megérkezés, majd a szokásokhoz való visszatérés, de ez alkalommal új ismeretekkel és új öntudattal gazdagodva. A *grabancijaš* tudatában van annak, hogy elszakadt a „normalitástól", vagyis a világ külsőségeitől, és most a tapasztalattal megszerzett tudás fényében mindent új perspektívában képes látnia.[103]

Mi a jelentősége tehát Matijaš vándorlásának? Úgy is lehetne értelmezni, mint az átlagossal való szakítást, vagyis abból a létből való kilépést, amelyet egy átlagember soha nem tud elhagyni. A meghatározott helyre való megérkezés a furfangos diák számára azt jelenti, hogy megpróbálja átadni ismereteit másoknak, vagyis hogy megszerzett tudásával kommunikál velük; de jelentheti azon óhaját is, hogy meg tudjon szerezni olyan tudást is, amelynek még nincs birtokában:

[101] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 78.: „MATIJAŠ: Nem árt fülön csípni a gyávákat, szeszélyeseket, önzőket és gőgösöket, hogy váljanak neveltebbekké, amikor kapnak egy verést, s így rá fognak ébredni, hogy gonoszak voltak s következő alkalommal több eszük lesz."

[102] Uo. 68.: „[...] Ez az én szabályom: ma azt eszem amim van, holnap azt amim lesz: ha semmim nem lesz, holnapután majd gyötrődöm."

[103] Az utazás mindenképpen mozgást jelent: a KwEL indoeurópai szótő a „körkörös mozgás" különböző jelentéseire utal, és „védelmezés" meg „művelés" jelentése is van. Vö. Giacomo DEVOTO: *i. m.* 87. Gondoljunk a horvát *kola* (szállítókocsi), *kolosjek* (kerékvágás, de kerék barázdája is), *kolut* (gyűrű) szavakra. A néphiedelem szerint a *grabancijaš* a tündérekkel és az ördögökkel találkozik a *vrzino kolo*ban. A *kolo* szó, mely kört, kereket, de bált is jelent (*povesti kolo, voditi kolo*), mintha magában hordaná ezt a KwEL. JAGIĆ (*i. m.* 470.) kapcsolatba állítja a *vrzino* és a *Vrzil*, vagyis Vergilius szavakat, aki a szláv világban varázslóként, igazi garabonciásként volt ismert, aki varázskönyve segítségével az ördöggel egyezkedett. A legenda aztán Vergilius mágus *Vrzilov kolo*ját, vagyis varázskerekét *Vrzino kolo*vá változtatta, mely kezdetben az alvilágot jelölte, majd a gonosz szellemek találkahelyét, melyek között ott találjuk a *grabancijaš*t is, ki itt tesz szert természetfölötti tudására.

[...] idem po svetu, da se negdi navčim, kaj jošče ne znam, negdi pak, kaj znam, pokažem.[104]

A *grabancijaš* tehát ilyen értelemben az ember problematikus élete egy részének tükre is lehet, egyfajta *alter ego*, amely átéli egzisztenciális életkörének néhány látszólagos vagy valódi ellentétét, amelyben a lét, a megmutatkozás, a tudás és a tudatlanság örök drámája fejeződik ki:

Da sem glave druge, črni obraz, velikoga nosa, smrt i druga iskazal, ne čudete se, ar to onomu, koj po školah hodi i marlivo vu izvedanju naravskeh pripečenj trsi se vučiti, lahko včiniti je, i zato ova pripečenja ne coprijam nego navuku i znanju naravskomu pripisati morate; to meni verujte, ar sem grabancijaš dijak.[105]

Az antik istenek hírszerzőihez hasonlóan a *grabancijaši*nak is az a szerepük, hogy figyeljék és megítéljék az emberek viselkedését. Folytonos barangolásuk a mindentudó magasabb rendű lényeknek tulajdonított dinamizmust idézi emlékezetünkbe.[106] E mindentudás feladata „nem a cselekedés, hanem a meglátás, megfigyelés, felügyelet, nem az események megjóslása, hanem a történtek megismerése, nem az előrelátás, hanem az ítélkezés".[107]

Úgy látszik, hogy ahogy Illei Ventifaxa, úgy Matijaš is a mesés alakok ugyanazon jellemzőivel rendelkezik, pontosabban azokkal, amelyekkel a „szél [...] mint az istenség követe, tudósítója, amely a föld körül keringve mindent lát és mindent tud, ami csak történik, mindenről beszámol."[108]

A garabonciás ezen „mitológiai" és „mitikus" elhelyezését, ha Ipolyi következtetése pontos, úgy lehetne magyarázni, hogy az nem más, mint az isteni és az emberi, a mennyei és a földi világ közötti közvetítő szerep.[109] Cselekedetei és magatartása ősi, természetfeletti hiedelmek emlékének tűnnek, amelyben a szóbeli hagyománynak csak kevés nyomát találjuk.

A *grabancijaš* néphagyománytól örökölt „varázsereje" és „démonisága" egy olyan töredékes, feltételezett mitologéma medrébe vezethető vissza, melynek értelmében a bölcsesség pozitívumára történő utalás másodlagosként jelenik meg. „Az emberi tudás – tehát az ember isteni tudása –

[104] Milan RATKOVIĆ (szerk.): *Djela Tituša Brezovačkoga*. 46.: „A világban barangolok, hogy megtanuljam amit nem tudok és megmutassam amit tudok."

[105] Uo. 84.: „Ha fejeket, fekete arcokat, egy horgas orrot, halált és másokat mutattam, hát ne csodálkozzatok: aki iskolába jár és szorgalmasan tanulmányozza a dolgok lényegét, az könnyen eltulajdonítja azokat. Amit láttatok, azt ne boszorkányságnak véljétek, hanem a természet és a dolgok igaz tudományának és ismeretének: higgyetek nekem, hisz én vagyok a *grabancijaš dijak*."

[106] Vö. Raffaele PETTAZZONI: *L'essere supremo nelle religioni primitive*. Torin, 1957. 18.

[107] Uo. 20.

[108] Uo. 32–33.

[109] Vö. Arnold IPOLYI: *i. m.* 22.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

a természet ismeretét jelenti egyben."[110] Brezovački szövege nem véletlenül zárul Matijaš szavaival, melyben arra szólít fel, hogy a mágikus eseményeket ne boszorkányságokként fogjuk fel, hanem tudományos és természeti ismereteknek tekintsük.

Nagyon leegyszerűsítenénk az egészet, ha csak az etikus magatartás általános összetevőjének moralizáló tónusát emelnénk ki: a *grabancijaš*nak tulajdonított morális beszéd magyarázatát Brezovački esetében a figura sokoldalúságának ismeretében kell keresni és az arra való tehetségében, hogy képes visszaszerezni azokat a mitikus dimenziókat, melyeket Illei célzatossága és Hagymási bohózatos megjelenítése részben rejtve tartott.

Ennek a dramaturgiai gyakorlatnak és általában a magyar–horvát iskoladrámának az értéke pontosan abban a jártasságban rejlik, hogy képes az antik mítoszt aktuális helyzetben szerepeltetni, valamint abban az adottságában, hogy a dramaturgiát olyan megoldások irányában képes vezetni, amelyek egyáltalán nem távoliak a születőben levő nemzeti színjátszás egyre sürgetőbb elvárásaihoz képest. Lehetséges, hogy Brezovački, aki talán ismerte Illei és Hagymási drámáit, a *grabancijaš* egy másik jellemvonását kívánta kiemelni, pontosan amiatt, hogy a maga teljességében mutathassa be ezt a figurát. Ha ez a feltételezés helyes, akkor be lehet bizonyítani, hogy a magyar–horvát iskoladráma, a két kultúra közötti különbségen túl, legalábbis ami az eszmetörténetet illeti, néhány kulturális érintkezési forma kifejeződése volt. És ez az, ami igazolja és helybenhagyja kiinduló elképzelésünket, amely a *Hungaria in parabolis* igazságkereső és szerkesztési módjában szimbolikusan és konkrétan is megvalósult.

5. Postilla

Igéretünkhöz igazodva arra korlátozódtunk, hogy csak a papokról és a garabonciásokról beszéljünk. Tanulmányunk természetesen nem tűzte ki célul a *garabonciás–grabancijaš* mítosz – bár nem mindig vagy nem mindenki által ismert – nem csekély irodalmi elterjedtségének a kimerítését. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy e mitikus alak újjáélesztése kizárólag a felekezeti iskolák érdeme, hiszen a XIX. és a XX. század során más magyar és horvát szerzők, különböző módszerekkel bár, magukévá tették és új elemekkel, alkotói módszerekkel gyarapították a mítoszt. Mindez természetesen nem érvényteleníti a *Hungaria in parabolis* modelljét, hanem gazdagítja azt sajátos nézőpontunknak megfelelően.

Szükségszerűen mellőztünk bármilyen utalást olyan ismert és kevésbé ismert szerzőkre, mint például Csokonai Vitéz Mihály, Kölcsey Ferenc, Munkácsy János, Pálffy Albert, Gárdonyi Géza, Szerb Antal, a magyar

[110] Raffaele PETTAZZONI: *i. m.* 21.

irodalmat illetően; Tomo Mikloušić, Velimir Gaj, Mirko Bogović, Ilija Okrugić Srijemac, Joza Ivakić, a horvát irodalomra vonatkozóan. S e lajstrom kétségtelenül hiányos. De már e nevek felidézése is felveti annak a lehetőségét, hogy nem volna hiábavaló megvizsgálnunk – talán más alkalommal – szereplőnk változó sorsát és hatását. Ha a néprajz és a nyelvészet szókészletében a *garabonciás–grabancijaš* „cikkely" valószínűleg már nem gazdagodik utólagos adatokkal és új értelmezéssel, a magyar valamint a horvát elbeszélő- és drámairodalom hozzájárulása a mítoszhoz jelentősnek bizonyulhat.

A Šurmin[111] által felvetett összefüggések alapján fel lehetne idézni például azt az intertextuális mozgást, amely Brezovački drámai művét a Mikloušić által szerkesztett, 1821-es újrakiadáshoz, illetve Velimir Gaj *Grabancijaš preporodjen* (Újjászületett garabonciás) című művéhez köti: olyan helytálló és érdekes kutatási lehetőség ez, mely valószínűleg elősegítheti Munkácsy *Garabonciás diák*jának (1834) a jobb megértését is, melynek paródiai nézőpontja nemcsak csökkenti a mítosz szuggesztív erejét, de biztosítja annak továbbélését is a népszínmű színpadán. Nem volna haszontalan sem Mirko Bogović feltételezett magyarbarátságát kutatni,[112] mely kapcsolódik talán az író által tervezett epikus költeményhez a *grabancijaš dijak*ról,[113] melynek egy filozofikus hangú részlete megtalálható a *Posmrtnih pjesama Mirka Bogovića* (Mirko Bogović posztumusz művei) című kötetben.[114] Filozófiai és antropológiai szempontból nem kevésbé érdekesnek bizonyulhat Ilija Okrugić Srijemac *Grabancijaši ili batine i Ženidba* (A garabonciások, avagy ütlegek és házasság. 1874), vagy Joza Ivakić motivációinak a pontos elemzése, melyek arra késztették a szerzőt, hogy *Vrzino kolo* (1931) című vígjátékába egy olyan szereplőt vezessen be, aki egyszerre rendelkezik a szatír, a faun és a *grabancijaš* jellemzőivel, a magyar környezetben Faludi Ferenc által készített kulturális keveredéshez hasonlóan. De azzal a céllal is végigkövethetjük a *garabonciás ~ grabancijaš* útvonalát, hogy megérdemelt helyére helyezzük vissza a magyar irodalom néhány kiváló fejezetét, melyekben a modern érzékenység szempontjából értelmeződik újra a mítosz romantikus olvasatában fellelhető nyugtalanság- és tévelygésérzet. Gondolunk itt Kölcsey Ferenc *A kárpáti kincstár* (1833) című művének álmodozó hangulatára, Gárdonyi Géza *A barboncás* (1898) című novellájának elbűvölő impresszionizmusára, álom és képzelet vitathatatlan uralmára Szerb Antal *Ajándok mátkasága (*1922) című meseszerű elbeszélésében, melyet Marinella D'Alessandro ajánlott kedvesen figyelmünkbe. Úgy véljük tehát, hogy Kölcsey elbeszélésmódját képzeletbeli vonal köti Szerb Antal novellájának

[111] Đuro ŠURMIN: *i. m.* 64.
[112] Vö. *Storia della letteratura serbo-croata*. 193.
[113] Vö. Đuro ŠURMIN: *i. m.* 115.
[114] Milivoj ŠREPEL (szerk.): *Posmrtnih pjesama Mirka Bogovića*. Zagreb, 1893.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

tapintatos és elbűvölő lelkiségkereséséhez, mely – a magyar alföld titokzatos hangjait kölcsönhatásba léptetve egy izgatott lány fiatalos zavargásaival – úgy tűnik, hogy visszavezeti a mítoszt az archetípusi dimenziójához és funkciójához, a „költészet mint archetípusok tapasztalata" fogalom alapján, melyet Elémire Zolla javasol.[115]

Megfelelő módon be lehetne számolni a mítoszról és az általa keltett nosztalgiáról, melyet a festőiség, a meseszerűség és az egyetemes emberi értékek találkozása idéz elő. De minderről talán majd más alkalommal.

JÁNOS TÁRSASÁG

[115] Elémire ZOLLA: *Archetipi*. Venezia, 1994. 127.